



מחשבת ישראל

כתב-עת של המרכז הבינלאומי למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן

המערכת

בעז הוס מיכל בר-אשר סיגל יונתן מאיר שלום צדיק

חיים קרייסל (עורך ראשי)

מזכיר המערכת

אשר בנימין

גיליון ד

מגמות חדשות בחקר מחשבת ישראל

באר-שבע, תשפ"ג

מחשבת ישראל יוצא לאור פעם בשנה על ידי המרכז הבינלאומי למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן.

כל גיליון מוקדש לנושא. נושאי הגיליונות הבאים:

- תקוות, חלומות ושאיפות בהגות היהודית
- שיעור קומה: 500 שנה לר' משה קורדובירו
- חקר המאגיה היהודית

מאמרים לגיליון הקרוב יש להגיש עד ל-28 בפברואר 2023.

יש לשלוח מאמרים, בעברית או באנגלית, כשהם ערוכים ומותקנים, כקבצי מעבד תמלילים WORD, לכתובת הדואר האלקטרוני הבאה: asherben@bgu.ac.il.

יש לצרף למאמרים תקציר בעברית ובאנגלית.

הוראות ההתקנה:

<https://in.bgu.ac.il/en/humsos/goldstein-goren/Pages/hebrewguidelines.pdf>

האחריות על הדעות המובעות במאמרים היא על המחברים בלבד.

עריכה לשונית של המאמרים בשפה העברית: אב"י ונגרובר.

מחשבת ישראל מופץ במרשתת בגישה פתוחה. הכתובת:

<https://in.bgu.ac.il/en/humsos/goldstein-goren/Pages/Journal.aspx>

כתובת המערכת: המרכז הבינלאומי למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ת.ד. 653, באר-שבע 8410501.

ISSN 2789-7689

© כל הזכויות שמורות

תוכן עניינים

החלק העברי

5		פתח דבר
7	הנטייה אל הנרטיב בתלמוד הבבלי: אגדה, הלכה ודימוי היסטורי	איתי מרינברג- מיליקובסקי
34	קווים לדמותה של סוגת "הליכות הדיינים והשיפוט" בתורת הגאונים ובהלכה האסלמית	נרי ישעיהו אריאל
86	דימוי ועיטור בתרבות הספר היהודית בימי הביניים: הערות מתודולוגיות	קטרין קוג'מן-אפל
106	רשת טקסטואלית של טקסטים טכניים: רקע, מתודולוגיה ומקרה מבחן	גל סופר
126	חקר החסידות: כמה ידע?	דב שוורץ
151	תיקון הפרדוקס: יוסף וייס, גרשם שלום ופרשת הדוקטורט האבוד על ר' נחמן מברסלב	יונתן מאיר
208	כשויטגנשטיין פוגש את הרמב"ם: על הפילוסופיה האנליטית ותרומתה האפשרית לחקר ההגות היהודית (ולחפך)	נעם אורן
225	'עוד ראו, פייסבוק': הרשת החברתית כמקור ידע חדש במחקר מדעי היהדות	מרדכי מילר
257		רשימת המשתתפים

החלק האנגלי

5		פתח דבר
7	תינוק שמת קודם שגיגע להיות בן שמונה מלין אותו על קברו בצור או בקנה (שולחן ערוך, יורה דעה, רסג, ה): ממנהג נשים לפסיקה הלכתית	אברהם (רמי) ריינר
41	אביר טוב או רע? מתודולוגיות בחקר פולמוס ולוחמים בכתבי עבריים מאוירים	שרה אופנברג
75	הרצאותיו הראשונות של גרשם שלום על החסידות	יונתן מאיר
91	הקדמות לחקר האוקולטיזם היהודי: הגדרות, תיחומים והשפעה	שמואל גלאובר- זמרה ובעז הוס
121		רשימת משתתפים

פתח דבר

אנו גאים להציג את הגיליון הרביעי של השנתון "מחשבת ישראל", היוצא לאור על ידי המרכז הבינלאומי למחשבת ישראל על שם גולדשטיין-גורן שבאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. גיליון זה מוקדש לנושא "מגמות חדשות בחקר מחשבת ישראל" וכולל שנים עשר מאמרים, שמונה מהם בעברית וארבעה באנגלית.

חלק מהמאמרים מעלים סוגיות מתודולוגיות בנוגע לחקר תחומים מסוימים במחשבת ישראל, כגון הגות חסידית, סיפורי התלמוד או עריכת טקסטים מאגיים יהודיים. אחרים מצביעים על תחומי מחקר חדשים יחסית - למשל, השפעת הרשתות החברתיות על המחשבה היהודית או אזוטריות יהודית מודרנית. רבים מהמאמרים מתמקדים ביחס בין מחשבה ישראל לתחומי מחקר אחרים, כגון תולדות האמנות היהודית, הלכה ומשפט יהודי בימי הביניים או פילוסופיה אנליטית עכשווית.

ברומה לשלושת הגיליונות הקודמים, "אמונה וכפירה", "אזוטריות" ו-"סגפנות ביהדות ובדתות המונותאיסטיות", גם גיליון זה יהיה זמין לגישה חופשית ברשת בכתובת: <https://in.bgu.ac.il/en/humsos/goldstein-goren/Pages/Journal.aspx>

מרבית המאמרים נכתבו על ידי חוקרים בעלי שם, אך חלקם נכתבו על ידי חוקרים צעירים, הנמצאים בתחילת דרכם המחקרית. כל המאמרים שהוגשו עברו תהליך מיון קפדני, ונקראו, לפחות, על ידי שני לקטורים.

העורכים

‘Also see Facebook’:

Jewish Studies Research and the Social Media

Mordechai Miller, Ben-Gurion University of the Negev

Abstract

Social networks are saturated with knowledge that is relevant to academic research in Jewish studies. However, the flow of learning today is one-way: from academia to social networks and not the other way around. While academic publications are often shared on social networks, references to social networks can barely be found in scholarly journals in Jewish studies.

This article focuses on the social network Facebook as a case study and contains three main parts. First, it presents a general snapshot of what is happening on Facebook in the context of Jewish studies in Israel. Second, it demonstrates the two aspects of Facebook’s effectiveness: functional (Facebook as an arena for disseminating information, finding information, problem-solving, and weaving connections) and transformative (Facebook as a lively arena that uniquely helps to shape academic knowledge and turn “closed” knowledge into “open” knowledge).

Finally, this article calls for a change of situation in Jewish studies by increasing the use of Facebook as a functional tool, utilizing its transformative qualities, and assimilating the new knowledge that is taking shape in academic publications. The discussion is accompanied by references to bibliographical, ethical, and methodological aspects. The review of the current situation and the analysis of Facebook’s potential contributions to Jewish academic research is also relevant to other fields of study. This article is intended to stimulate discussion on the fine line between the “academic” and “non-academic” areas, including the possible fruitfulness of a meeting between the fields.

תקציר

הרשתות החברתיות רוויות בידע רלוונטי למחקר האקדמי במדעי היהדות. עם זאת, זרימת הידע כיום היא חד-כיוונית: מהאקדמיה לרשתות החברתיות, אך לא להפך. בעוד שפרסומים אקדמיים משותפים לרוב ברשתות החברתיות, כמעט ולא ניתן למצוא הפניות לרשתות חברתיות בכתבי עת אקדמיים בתחום מדעי היהדות. מאמר זה מתמקד ברשת החברתית פייסבוק כמקרה בוחן, ושלושה חלקים מרכזיים לו: ראשית, מוצגת תמונת מצב כללית של הנעשה בפייסבוק בהקשר של מדעי היהדות בישראל. שנית, האפקטיביות המחקרית של פייסבוק מודגמת בשני היבטים: פונקציונלי – פייסבוק כזירה להפצת מידע, מציאת מידע, פתרון בעיות ויצירת קשרים; טרנספורמטיבי – פייסבוק כזירה תוססת אשר מסייעת בזכות מאפייניה הייחודיים בעיצוב ידע אקדמי והפיכת הידע ה'סגור' לידע 'פתוח'. לבסוף, יש במאמר קריאה לשינוי המצב במדעי היהדות הן בהגברת השימוש בפייסבוק ככלי פונקציונלי, והן בניצול איכויותיו הטרנספורמטיביות ובהטמעת הידע

החדש שמתעצב בו בפרסומים אקדמיים. את הדיון מלוות התייחסויות להיבטים ביבליוגרפיים, אתיים ומתודולוגיים. סקירת המצב הקיים, לצד ניתוח תרומותיו הפוטנציאליות של פייסבוק למחקר מדעי היהדות, רלוונטיים גם לתחומי מחקר אחרים ויש במאמר כדי לעורר דיון על הקו הדק שבין התחום ה'אקדמי' ל'לא אקדמי', ובכלל זאת על פוריותו האפשרית של המפגש בין התחומים.

‘עוד ראו, פייסבוק’: הרשת החברתית כמקור ידע חדש במחקר מדעי היהדות

מרדכי מילר

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

‘Facebook is challenging the traditional channels of scholarly communication, and crowdsourcing is changing the way in which I approach the writing of history’ (Sikarsky 2013, p. 220).

מבוא

הרשתות החברתיות רוויות בידע רלוונטי עבור המחקר האקדמי במדעי היהדות. עם זאת זרימת הידע כיום היא חד-כיוונית: מן הספירה האקדמית אל הרשתות החברתיות, אך לא להפך. בעוד ברשתות החברתיות משותפים תדיר קישורים ותקצירים של פרסומים מחקריים, הרי שכמעט ולא ניתן למצוא בפרסומים האקדמיים במדעי היהדות הפניות לרשתות החברתיות, למעט מקרים בהם הרשת החברתית עצמה הינה מושא המחקר.¹

עידן הווב 2.0, ובפרט קיומן של הרשתות החברתיות, חושף כי לא נס ליחה של קביעתו הנודעת של מרשל מקלוהן לפיה ‘המדיום הוא המסר’. מחקר ענף נערך על ייחודיות הרשת החברתית והשפעתה על היבטים נרחבים בחיי הפרט והקהילה.²

* כתיבת המאמר התאפשרה הודות למלגת קרייטמן ולמלגת האוניברסיטה הפתוחה. ברצוני להודות לפרופ’ בועז הוס ולאשר בנימין שעודדוני לכתיבה. תודה שלוחה לד”ר גל סופר, אלון ברנד ויונתן הוארד על הערותיהם המועילות. תודה גם לקוראי המאמר האנונימיים על תרומתם החשובה לגיבוש הסופי של הדברים. תוכן המאמר על דעתי בלבד.

1 דוגמאות למחקרים בנושאי יהדות בהן היו הרשתות החברתיות מושא מחקר ראו למשל אסופת המאמרים H. A. Campbell (ed.), *Digital Judaism: Jewish Negotiations with Digital Media and Culture*, 2015; ובייחוד מאמרה של א’ ידלין-סגל באסופה הנזכרת. עוד ראו: N. Abrams, S. Baker, and B. J. Brown. ‘Grassroots Religion: Facebook and Offline Post-Denominational Judaism’, *Social Media and Religious Change*, Berlin and Boston 2013. לאחרונה ביקש אחד העורכים של כתב עת אקדמי בתחום מדעי היהדות להתייעץ לגבי ‘קביעת מדיניות עקרונית וסטנדרטיזציה’ בנוגע להפניות לרשתות החברתיות. בקשה זו הינה עדות נוספת לשימוש הדל בהפניות לרשתות חברתיות במחקר מדעי היהדות.

2 על ייחודיות הרשת החברתית ראו למשל: C. Fuchs, *Social Media: A Critical Introduction*, London 2021; על החידוש שבמדיה החדשים [שבאמצעי המדיה החדשים?]

הופעתן של הרשתות החברתיות אף הובילו לשינויים פרדיגמטיים בתחומי מחקר שונים. דוגמה בולטת לכך מצויה בתחום לימודי הזיכרון, במסגרתו הראו חוקרים כיצד חל שינוי דרמטי בתהליכי עיצוב הזיכרון החברתי כתוצאה מהופעת המדיה הדיגיטליים והרשתות החברתיות.³

הגם שקשה למצוא הגדרה מוסכמת לייחודיות של הרשת החברתית הרי שבמחקר נזכרים בתכיפות מאפיינים אחדים, ובהם: אינטראקטיביות, מוליטימדיאליות, מיידיות, נגישות, מעבר המשתמשים מצרכנים ליוצרי תוכן, תקשורת של רבים אל רבים ברזמנית ותחושת חיבור.⁴ לצד האתגרים שמגולמים במציאות הטכנולוגית החדשה, ישנן גם הזדמנויות חדשות שנוגעות לעיצובו של ידע, זרימתו, תיווכו והתגבשותו.

במסגרת הרחבה של חקר מדעי היהדות בעידן הרשתות החברתיות, בחרתי להתמקד ברשת החברתית פייסבוק (Facebook) כמקרה בוחן עכשווי. בחירה זו נובעת מכך שמבין הרשתות החברתיות הקיימות, פייסבוק היא כיום הרשת החברתית הרלוונטית ביותר עבור מדעי היהדות, זאת בשל שני גורמים מרכזיים: הממשק והמשתמשים. בכל הנוגע לממשק, הרי שבניגוד לרשתות חברתיות אחרות דוגמת יוטיוב (YouTube), טוויטר (Twitter) וטיקטוק (TikTok), פייסבוק היא הפלטפורמה הטקסטואלית ביותר.⁵ בכל הנוגע למשתמשים הרי שפייסבוק היא

הרשת החברתית בכלל זאת] ראו ספרם של עמית שכטר ונועם תירוש וארבעת המאפיינים המוצעים בפרק השני של הספר (שפע של מידע זמין בערוצים מרובים ואשר נשמר בקלות; מוביליות; אינטראקטיביות; מסרים מוליטימדיאלים למשתמשים; פוטנציאל דמוקרטי): A. M. Schejter and N. Tirosh, *A Justice-Based Approach for New Media Policy*, Penn State University 2016. המחשה להשפעת הרשתות החברתיות על החברה ניתן למצוא בזימון 30 הטיקטוקרים המשפיעים ביותר בארה"ב לתדריך מסווג עם פריצת מלחמת רוסיה באוקראינה. [קישור](#). תודה לבן רומברג שהפנה את תשומת ליבי לכתבה זו. כך גם ניתוק רוסיה מהרשתות החברתיות הוגדר כאחת הסנקציות הקשות ביותר עבור האזרחים שם, [קישור](#). על תפקיד הפייסבוק בעיצוב השיח הפוליטי ראו למשל: R. Effing, J. van Hilleegersberg and T. Huibers, 'Social Media and Political Participation: Are Facebook, Twitter and YouTube Democratizing our Political Systems?', E. Tambouris, A. Macintosh and H. de Bruijn (eds.), *Electronic Participation*, Berlin 2011, pp. 25–35.

3 על כך ראו למשל מחקריו הרבים של אנדרו הוסקינס (Hoskins) ובהם: *Digital Memory Studies Media Pasts in Transition*, 2018; (with John Tulloch), *Risk and Hyperconnectivity: Media and Memories of Neoliberalism*, 2016

4 במאמרם סוקרים קאר וחיות הגדרות מחקריות שונות למדיה החברתית (עמ' 47-49) ואף מציעים הגדרה משל עצמם (עמ' 50). עם זאת קובעים הללו כי: 'Although we know what social media are, we are not necessarily able to articulate why they are what they are, and various disciplines address social media disparately' C. T. Carr and R. A. Hayes, 'Social Media: Defining, Developing, and Divining', *Atlantic Journal of Communication*, 23 (2015), pp. 46–65

5 עם זאת הדגש על הטקסט המסורתי אשר קיים כיום כמדעי היהדות עשוי להשתנות בעתיד. לאחרונה התקיימו סדנת מחקר וכנס ביוזמת נטע שרם מהאוניברסיטה העברית, בשם 'אני לא טקסט'. יוזמה זו נועדה לבחון את היחס בין הטקסט המסורתי ובין "יחידות מידע אחרות כמו

הרשת החברתית עם היקף המשתמשים הגדול ביותר (2.91 מיליארד), רובם המוחלט מעל גיל 25.⁶

במוקד מאמר מתודולוגי זה תעמוד קריאה לפתיחות רשתית במדעי היהדות, בשני מישורים: ראשית, הרחבת השימוש בפייסבוק ככלי מחקרי פונקציונלי עבור חיפוש ידע, הפצת ידע, פתרון בעיות וטוויית קשרים מקצועיים; שנית, הכרה בפייסבוק ככלי טרנספורמטיבי, כלומר כזירה דינמית שמסייעת באופן ייחודי בעיצוב הידע האקדמי והפיכתו מידע 'סגור' לידע 'פתוח'. במסגרת הכרה זו יוצע כי על חוקרי מדעי היהדות להגביר את השימוש בפייסבוק ככלי ליצירת התרחשות אינטלקטואלית ולהתחיל בתהליך של הפניה לידע מן הפייסבוק והטמעתו בפרסומים האקדמיים בבמות בנות-שיפוט.⁷

ראשונה תוצג תמונת מצב כללית של ההתרחשות בפייסבוק בהקשר של מדעי היהדות בישראל, ויוצע לראות בו כלי מחקרי מועיל במיוחד ומשלים לדרכי המחקר המקובלות. לאחר מכן תודגם יעילותו של הפייסבוק בשני היבטים: פונקציונלית וטרנספורמטיבית. לאור כל זאת, יוצע לאתר דרכים לשילוב הידע שמצוי בפייסבוק בפרסומים אקדמיים אשר עומדים לביקורת עמיתים תוך נקיטת משנה זהירות, ותוך

תמונה, צליל, מפה ומחווה גופנית" ולהציע כיוונים שונים אשר נוגעים ל"כינון והמשגת ידע, פרשנות, תקשורת וייצוג".

למעלה מרבע מהמשתמשים בפייסבוק (26.4 אחוזים) הם בין הגילים 25-34 כלומר דור החוקרים הבא אשר כיום מצוי בשלב הדוקטורט והפוסטדוקטורט; בנוסף, 18.2 אחוזים הם בין הגילים 35-44; 13.9 אחוזים הם בין הגילים 45-54; 11.4 הם בין הגילים 55-64 ו-10.7 אחוזים הם מעל גיל 65. כלומר סה"כ 80.8 אחוז ממשתמשי הפייסבוק הם מעל גיל 25. המידע האמור נכון לרבעון האחרון של שנת 2021, [קישור](#). לנתונים על שימוש ברשתות חברתיות בישראל (ראשית 2021) ראו: <https://datareportal.com/reports/digital-2021-israel>.

בכל הנוגע לפתיחות טכנולוגית הרי שמחקר מדעי היהדות נוטל חלק פעיל ומרכזי ב'מדעי הרוח הדיגיטליים'. דוגמאות אחדות למדעי הרוח הדיגיטליים במדעי היהדות הן הפרויקטים הדיגיטליים 'כתיב', 'פרויקט השו"ת', 'אוצר החכמה', 'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה', 'הכי גרסין', 'HebrewBooks', 'ספריא', 'זושא – הסיפור החסידי', 'סיפורי החכמים בספרות הזוהרי' (מהדורה דיגיטלית של ד"ר יאיר גרדן). נעשה גם שימוש נרחב בתוכנות ייחודיות לפענוח כתבי יד, ניסיון לזיהוי מחברים ולמחקר מטריאלי של קטעי גניזה. בישראל פעילה קבוצת פייסבוק בשם 'רוח דיגיטלית'. בנוסף, אורגנו מטעם מערך הספריות והמידע של אוניברסיטת בראילן כנסים בנושא מדעי הרוח הדיגיטליים, ובהם כנס 'ארון הספרים היהודי המקוון', ובקונגרס העולמי ה-18 למדעי היהדות צפויים להתקיים שישה מושבים אשר יעסקו במדעי הרוח הדיגיטליים בהקשרים של מדעי היהדות ('התפתחויות חדשות במדעי הרוח הדיגיטליים'; 'יצירת מהדורות דיגיטליות ובסיסי נתונים לספרות תורת הסוד העברית'; 'מדעי הרוח הדיגיטליים והספר היהודי'; 'מדעי הרוח הדיגיטליים ומקורות יהודים'; 'יישומי מחשב חדשים בשירות חקר הטקסט היהודי'; 'מדעי הרוח הדיגיטליים בחקר אומנויות מופע יהודיות'), לצד הרצאות רבות של יחידים בנושא. פרויקט מקוון נוסף הוא מערכת מדעי הרוח הדיגיטליים בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה, 'מעבדת אליהו' ([Elijah Lab](#)), בראשות ד"ר משה לביא, ובניהולם של ד"ר אליעזר באומגרטן, הדר מילר ואבישי אלת. המעבדה עוסקת ב'מיזמי מחקר ושיתוף הציבור בתחומי תולדות ישראל, מחשבת ישראל ומקרא' ונועדה 'לאפשר לקהל החוקרים ולציבור הרחב ביישוב, אחזור ושיתוף של אוצרות הידע והתרבות היהודית'. שילוב הציבור הרחב במיזמים דיגיטליים, דוגמת פענוח קטעים מן הגניזה הקהירית (פרויקט 'סופרי הגניזה הקהירית'), הינו יוצא דופן ומהווה המחשה טובה של חלק ממסקנות מאמר זה.

ניסוח כללים ביביליוגרפיים, אתיים ומתודולוגיים. לשם המחשת טענותיי בדבר התועלת שיש בידי פייסבוק להניב למחקר, תשולבנה במאמר דוגמאות שונות, מהן דוגמאות של התנסות אישית במחקר מדעי היהדות.

מדעי היהדות בפייסבוק: תמונת מצב ראשונית

מאז הופעתן התעורר עניין מחקרי ברשתות החברתית בכלל ופייסבוק בפרט. מרבית המחקרים נעשו בתחום של מדעי החברה, ובייחוד באמצעות מתודות כמותניות. נבחנו יחסי הגומלין שבין הפייסבוק והמשתמשים, כך למשל בסוגיות של דימוי עצמי, קהילתיות, זהות ופוליטיקה ונידונה השאלה במה מתייחדים יחסי גומלין אלו ביחס לפלטפורמות מקוונות אחרות.⁸ מחקר איכותני נערך גם הוא ונבחנו טקסטים שפורסמו בקבוצות פייסבוק ייעודיות על מנת ללמוד על דפוסי ועל תפיסות של המשתמשים.⁹ מחקרים מאוחרים יותר בחנו את השפעות הפייסבוק על האקדמיה:

- 8 על השפעת גורמים שונים בפייסבוק על המשתמשים, דוגמת ממשיק וארכיטקטורה, ראו למשל: R., Bivens and O. Haimson, 'Baking Gender into Social Media Design: How Platforms Shape Categories for Users and Advertisers', *Social Media & Society*, 2 (2016), pp. 1–12; Bucher, T. & A. Helmond, 'The affordances of social media platforms', J. Burgess, T. Poell, & A. Marwick (eds.), *The Sage Handbook of Social Media*, London 2018, pp. 233–255; ; A. Kaun, & F. Stiernstedt, 'Facebook time: Technological and institutional affordances for media memories', *New Media & Society*, 16 (2014), pp. 1154–1168; D. Lupton, Personal data practices in the age of lively data. Social science research network, 2015; D. Lupton, 'Feeling your data: Touch and making sense of personal digital data', *New Media & Society*, 19 (2017), pp. 1599–1614 ; ולמנסון, 'זהות אחודה בעולמות מדומים', הזמן הזה, ספטמבר 2021, [קישור](#); M. Georgalou, *Discourse and Identity on Facebook*, London 2017; B.J. Miller, P. Munday and J.P. Hill, 'Faith in the Age of Facebook: Exploring the Links Between Religion and Social Network Site Membership and Use', *Sociology of Religion*, 74:2 (2013), pp. 227–253. מחקר על הרשתות החברתיות בישראל, ועל הפייסבוק בפרט, ראו למשל מחקריה של פנינה שוקרון-נגר אשר חוקרת את השיח הפוליטי בישראל, בין היתר בפייסבוק, זאת במסגרת חקר השיח, פרגמטיקה וסמנטיקה. ראו לאחרונה: פ' שוקרון-נגר, 'הדהודים אירוניים כאסטרטגיה של השתקה בתגוביות לפוסטים של פוליטיקאים בפייסבוק', עיונים בשפה וחרבה 14: 1 (2021), עמ' 318-301; P. Shukrun-Nagar, 'The Right to Speak and the Request to Remain Silent: Who Own Politicians' Facebook Pages?', *Israel Affairs* 26:1 (2020), pp. 26-43; מאמר נוסף שמנתח טקסטים מהפייסבוק במקרה בוחר לתהליכים חברתיים ראו במאמר על פייסבוק ועל הבניית זיכרון תרבותי-קולקטיבי בישראל M. Yachin and N. Tirosh, "A Line from a Song that Punches You in the Stomach" – Music and the Negotiations of Cultural Memory in Facebook', *Popular Music and Society*, 44:5 (2021), pp. 650-66
- 9 J. Gangneux, 'Rethinking Social Media for Qualitative Research: The Use of Facebook Activity Logs and Search

מהזווית הסטודנטיאלית, נבחנה השפעת הפייסבוק על ההשתלבות הראשונית באקדמיה כמו גם השימוש בו ככלי מחקר במסגרת הכנה לבחינות, וכיצד מושפעים הסטודנטים משילוב הפייסבוק במסגרת הוראה בקורס.¹⁰ מהזווית המחקרית הוצגו מקרי בוחן דיסציפלינריים, ומדעי הרוח בכללם, אשר הצביעו על האפקטיביות שיש בהסתייעות בפייסבוק לצרכי מחקר ורישות מקצועי.¹¹ ככל הידוע לי טרם נכתב על השפעות חיוביות שעשויות להיות בפייסבוק על מחקר מדעי היהדות.

History in Interview Settings', *The Sociological Review*, 67:6 (2019), pp. 1249–1264.

T. Warhol, 'Using Facebook to Support Academic Literacy', *Journal of Adolescent and Adult Literacy* 58:1 September 2014, p. 25; J. Goodband, Y. Solomon, P. Samuels, D. Lawson and R. Bhakta, 'Limits and Potentials of Social Networking in Academia: Case Study of the Evolution of a Mathematics Facebook Community', *Learning, Media and Technology*, 37:3 (2012), pp. 236–252; K., L. Gray, L. Annabell and G. Kennedy, 'Medical Students' Use of Facebook to Support Learning: Insights from Four Case Studies', *Medical K. D. Dougherty and B. Andercheck, 'Using ; Teacher* 32:12 (2010), pp. 971–976 Facebook to Engage Learners in a Large Introductory Course', *Teaching Oxford e-* Stephen Eyre של ה-*Sociology*, 42:2 (2014), pp. 95–104 *Research Center* הומלץ לסטודנטים להקדיש זמנם לנוכחות מקוונת, על מנת להבטיח את התקדמותם האקדמית, **קישור**.

A. G. Sikarskie, 'Citizen Scholars: Facebook and the Co-creation of Knowledge', J. Dougherty and K. Nawrotzki (eds.), *Writing History in the Digital Age*, Ann Arbor, Michigan 2013, pp. 216–221; מדעי כדור הארץ, A. K. Pavlov, A. Meyer, A. Rösel, L. Cohen, J. King, P. Itkin, J. Negrel, S. Gerland, S. R. Hudson, P. A. Dodd, L. de Steur, S. Mathisen, N. Cobbing and M. A. Granskog, 'Does your Lab use Social Media?', *Bulletin of the American Meteorological Society*, 99:6 (2018), pp. 1135–1146 לחוקרים להשתמש ברשתות החברתיות על מנת להפיץ לציבור הרחב את המסקנות המחקריות שלהם בנוגע להתחממות גלובלית (עמ' 1136), וממחיש כיצד הדבר נעשה בפועל. פתולוגיה, A. H. Deeken, S. Mukhopadhyay and X. Jiang, 'Social Media in Academics and Research: 21st-Century Tools to Turbocharge Education, Collaboration, and Dissemination of Research Findings', *Histopathology*, 77 (2020), pp. 688–699 במאמר מתואר כיצד מומחים לפתולוגיה נעזרים ברשתות החברתיות להפצת ידע מהירה ורחבה, ולהנגשת ידע אקדמי לקהל הרחב. להדגמה לאופן בו זה נעשה ראו שם, עמ' 690; J. Kasperuniene, 'Maintaining Academic Connection for Collective Creativity: A Grounded Theory of University Teacher's Professional Behavior in Social Media', *Baltic Journal of Modern Computing*, 6:2 (2018), pp. 128–136 התפוצה המצומצמת של מאמרים אקדמיים, ישנם גופים שמבקשים מחוקרים לעשות שימוש ברשתות החברתיות לקידום המחקר שלהם; **קישור**. ההכרה בחשיבות כניסת האקדמיה לזירת הרשתות החברתיות הובילה לכך שישנם כבר אנשי אקדמיה שמוסיפים לקורות החיים המקצועיים שלהם קישור לחשבון האישי שלהם ברשתות החברתיות. דוגמה ממקום מושבי הזמני בסינגפור היא של מרצה לפוליטיקה והיסטוריה של דרום-מזרח אסיה בשם Dean Dualy מ-SMU, אשר לקורות החיים צירף את חשבון הטוויטר שלו. עוד על ההכרה הגדלה והולכת ברשתות החברתיות ככלי יעיל למחקר ניתן ללמוד גם מיוזמות אקדמיות שונות בישראל, דוגמת הרצאתו של אבי סנטו בנושא 'הציוץ של היום, למחקר של מחר – טוויטר ככלי לפרסום

לא אוכל לסקור את כלל ההתרחשויות אשר נוגעות למדעי היהדות בישראל בפייסבוק, ועם זאת ככוונתי לשרטט מגמות מרכזיות. בכוונתי למפות את מוקדי הידע במדעי היהדות בפייסבוק יש להבחין בין שלושה סוגי פלטפורמות: פרופילים אישיים, דפים וקבוצות. בכל הנוגע לפרופילים אישיים הרי שלכל משתמש בפייסבוק ישנו עמוד אישי בו הוא יכול לשתף תכנים ויזואליים וטקסטואליים.¹² מבין המשתמשים בפייסבוק ניתן למצוא מרצים בכירים במדעי היהדות להם פרופיל אישי פעיל.¹³ בהתאם לסטטיסטיקת הגילים של פייסבוק מרצים מן הדרג הזוטר במדעי היהדות מצויים בפייסבוק במספרים גבוהים בהרבה מן הבכירים, ולמעלה מכולם מצויים בו סטודנטים במסלולי מחקר.¹⁴ ניתן אם כן לצפות כי ברבות הזמן נוכחותם בפייסבוק של חוקרים מובילים עתידה לצמוח. לצד נוכחותם של חוקרים, משתמשי פייסבוק רבים אחרים דוגמת דמויות דתיות וציבוריות, מפרסמים תדיר תכנים שנוגעים לעולם מחקר היהדות ורלוונטיים עבור החוקרים.¹⁵

מטבע הדברים, על פי רוב מעורבים ב'פרופילים' של חוקרי מדעי היהדות תכנים אישיים, משפחתיים ומקצועיים כאחד. בנוסף, ככל משתמש בפייסבוק, בוחרים גם החוקרים אילו תכנים לפרסם בעמוד האישי, באיזו תדירות לפרסם וכיצד תוגדר רמת הפרטיות של התכנים שמועלים. נראה שמעקב יזום אחר פרופילים אישיים של חוקרים למטרות מחקר, הינו אפקטיבי פחות ממעקב אחרי דפי פייסבוק וקבוצות פייסבוק במדעי היהדות אשר הינן פלטפורמות תמטיות. לא זו אף זו: פעמים רבות תוכן רלוונטי אשר מתפרסם בפרופיל אישי של חוקר יהדות ישתף במקביל בדפים ובקבוצות ייעודיים.

בניגוד לפרופילים האישיים הרי שדפי פייסבוק משויכים לארגונים או לדמויות ציבוריות. למרבית החוגים במדעי היהדות בישראל ישנם דפי פייסבוק פעילים, כמחציתם נוצרו בחמש השנים האחרונות ולמעלה מתשעים אחוזים מהם נוצרו בעשור האחרון (נספח א). לדפי הפייסבוק האקדמיים במדעי היהדות ישנן, על פי

המחקר שלכם', מערך הספריות והמידע באוניברסיטת בראילן, 2 ביוני 2021; הרצאתו של אחיה שץ, 'הרשתות החברתיות ככלי השפעה של כוחות אפלים', הספרייה למדעי החברה, ניהול וחינוך באוניברסיטת תל-אביב, מרץ 2022.

12 שיתוף תוכן בעמוד האישי מכונה 'העלאת פוסט'.

13 בהם הפרופסורים (רשימה חלקית, כולם בישראל): דוד אסף, דניאל אברמס, שרה אופנברג, רחל אליאור, אדם אפרטמן, חנוך בך-פזי, מיכל בראשר סיגל, יונתן גרוסמן, בועז הוס, טובה הרטמן, תמר הרמן, תמר וולף-מונון, חיים וייס, צחי וייס, רוחמה וייס, גלית חזן-רוקם, יוסי חיות, חנה יבלונקה, עלי יסיף, עודד ישראלי, חנה כשר, יונתן מאיר, ורד נעם, חביבה פדיה, יצחק קראוס, ישי רוזן-צבי, מריאנה רוחימדבר, אמנון רדקרקוצקין, דניאל רייזר, אלחנן ריינר, שמואל רפאל, אפרים שוהם, דב שורץ. פרופסורים אחרים דוגמת בנימין בראון, מנחם קלנר וידידיה שטרן מחזיקים חשבונות שאינם פעילים או כמעט ואינם פעילים. חוקרים בכירים רבים אחרים במדעי היהדות אשר פועלים מחוץ לישראל, דוגמת הפרופסורים שאול מגיד, נתנאל ברמן ומאיר ברטלר, פעילים אף הם בפייסבוק וכותבים לעיתים קרובות בנושאי מדעי היהדות. זאת בהתאם לפילוח הגילים הסטטיסטי בפייסבוק, ראו לעיל הערה 6.

15 כך למשל פרופילים אישיים של רבנים ורבות מכלל הזרמים היהודיים; פעילים ביוזמות בין-דתיות, יהודים ושאינם יהודים; פוליטיקאים, אנשי תקשורת ואנשי חינוך; חוקרים עצמאיים מחוץ לאקדמיה דוגמת רז הנדלר ומשה נחמני, ואף חוקרים אקדמאיים שתחום מחקרם אינו במדעי היהדות אך הם נוהגים לכתוב בנושאים אלו בפרופיל האישי.

רוב, לא יותר מאלף עוקבים. על פי רוב דפים אלו מהווים מעין לוח מודעות דיגיטלי; צינור להעברת מידע קיים על אודות אירועים אקדמיים צפויים, פרסומים, מינויים ופרסים, כמו גם שיתוף בקולות קוראים לפרסום בכתבי עת או הגשת מועמדות לכנסים ולמלגות. לעיתים רחוקות מתפרסמים תכנים ייעודיים לפייסבוק דוגמת ראיונות (ויזואליים או טקסטואליים) עם אנשי סגל או תקצירי אירועים אקדמיים שהיו (לעיתים לצד תמונות מן האירועים). פוסטים בדפים אלו ישותפו פעמים רבות על ידי פרופילים אישיים או דפים אחרים להם קשר לתוכן הנתון.¹⁶

לצד דפי הפייסבוק הרשמיים של מדעי היהדות במוסדות האקדמיים בישראל ניתן למנות דפי פייסבוק של מכוני מחקר אשר עוסקים במדעי היהדות דוגמת האקדמיה הישראלית הלאומית לספרות יהודית, מכון שוקן, מכון ון ליר, מכון שלום הרטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה והמכון למדיניות העם היהודי, כמו גם דפי פייסבוק של הוצאות ספרים אקדמיות.¹⁷ בנוסף, דפי פייסבוק של מוסדות ללימודי יהדות לגווניה עשויים להיות רלוונטיים לעולם מחקר מדעי היהדות. כך למשל, דפי הפייסבוק של בינה, הישיבה החילונית בירושלים, קולות, בית מדרש אלול, בית פרת, ישיבת הר עציון, ישיבת רמת גן. גם מוסדות אחרים שאין עניינם דווקא ביהדות מפרסמים מעת לעת פרסומים שנוגעים ליהדות, דוגמת דף הספרייה הלאומית בירושלים, מוסד ביאליק ומוזיאון ישראל.

ככלל, נדיר שמתפתח שיח אקדמי בדפי פייסבוק, שכן כצינורות אינפורמטיביים הם פחות מתאימים לדיונים תוכניים, זאת בניגוד לקבוצות הפייסבוק. הללו נושאות ממד דיסקורסיבי ודמוקרטי מובהק כמו גם ממד ביקורתי. בניגוד לדפי הפייסבוק הרי שזהות מנהלי הקבוצות גלויה, וכל חברי הקבוצה יכולים להעלות פוסט שיהיה גלוי ליתר החברים. מגבלות מסוימות יכולות להבטיח שאופי הדיונים יישמר בגבולות שהוגדרו מראש על ידי מנהלי הקבוצה. כך למשל מנהלים יכולים להגדיר את הקבוצה כסמויה, כך שרק מי שייבחרו יוכלו להצטרף אליה. במקרה כזה חיפוש שם הקבוצה בפייסבוק לא יניב כל תוצאה. גם קבוצה גלויה שניתנת לאיתור יכולה להיות ציבורית – כלומר כל החפץ בכך יכול להצטרף – או פרטית – כזו שיש להגיש לה בקשת הצטרפות אשר לעיתים נענית בשלילה. בכל הנוגע למטא-דאטה הרי שבקבוצות הפייסבוק מתאפשר לכל חבר בקבוצה לראות מי מחברי הקבוצה הם גם חברי פייסבוק שלו, ואף מי אינם חברי פייסבוק שלו אך מסווגים כ'חברים עם דברים משותפים'. בנוסף, ניתן לאתר חברי קבוצה שמצויים בקרבה גאוגרפית. תחת הקטגוריה 'נושאים' ניתן לראות מה היו תגי ההקבצה (hashtag) שנוספו לפוסטים בקבוצה (תרשים 1). לחיצה על תג ההקבצה תוביל לכלל הפוסטים בהם מצוי אותו תג. שימוש של חוקרים בפונקציה של תג ההקבצה יקל על חוקרים אחרים להגיע לתכנים שהועלו בנושאים רלוונטיים עבורם.

16 כך למשל, פעמים רבות מרצה שדבר הרצאתו, או קורס שהוא עתיד להעביר, פורסמו בדף פייסבוק ישתרף את הפוסט מדף הפייסבוק בפרופיל האישי שלו.

17 לאלו ניתן להוסיף פרופילים אישיים שלמעשה מתפקדים כדפי פייסבוק, אלא שנוצרו (במודע או שלא) כ'פרופיל אישי'. דוגמה לכך הוא הפרופיל 'עלו לשלום', לו קרוב ל-5 אלפים חברים (כיום ישנה מגבלת חברים לפרופילים אישיים, עד חמשת אלפים. אם היה 'עלו לשלום' נפתח כדף פייסבוק היו יכולים להיות לו כיום הרבה יותר עוקבים), ואשר מוקדש להפצת מידע אשר נוגע לגרשם שלום.



מוצמדים	נושאי הקבוצה
✦	# דתלשים הוצמדו ע"י מנהל • 23 פוסטים בקבוצה זו
✦	# פמיניזם הוצמדו ע"י מנהל • 17 פוסטים בקבוצה זו
✦	# ציונות הוצמדו ע"י מנהל • 10 פוסטים בקבוצה זו
✦	# הלכה הוצמדו ע"י מנהל • 10 פוסטים בקבוצה זו
✦	# מנהגים הוצמדו ע"י מנהל • 9 פוסטים בקבוצה זו
✦	# חינוך הוצמדו ע"י מנהל • 8 פוסטים בקבוצה זו
✦	# ציונותדתית הוצמדו ע"י מנהל • 3 פוסטים בקבוצה זו
✦	# הרבוקוק הוצמדו ע"י מנהל • 3 פוסטים בקבוצה זו
✦	# פוליטיקה הוצמדו ע"י מנהל • 2 פוסטים בקבוצה זו

תרשים 1 – תגי הקבוצה בקבוצת הפייסבוק הציבורית 'הצד החם'

דוגמה לקבוצות במדעי היהדות אשר מנוהלות על ידי אנשי אקדמיה הינן הקבוצות הציבוריות 'יומי', 'הערת שוליים' ו'הצד החם (הציונות הדתית, חשיבה מחדש)', והקבוצה הפרטית E-Idra. קבוצות אחרות דוגמת 'קהילת ענן כבודך', 'סודות כתבי היד העבריים', ו-Jewish Studies on Facebook, אינן מנוהלות על ידי אנשי אקדמיה, אך הללו נוטלים בהן חלק פעיל.¹⁸ כפי שיורחב להלן, אחד הדברים

18 'יומי' נוצרה באוגוסט 2016 ומנוהלת על ידי שבעה מנהלים (פרופ' ורד נעם, פרופ' ישי רוזן צבי, ד"ר יעקב צ' מאיר, הרב ד"ר רבין שושטרי, הרב יאיר יניב, אילנה מושקין ואביעד מרקוביץ). בקבוצה 3207 חברים ותכניה מתעדכנים כמעט מדי יום. הקבוצה נועדה עבור 'הגיגים חופשיים מכל סוג על הדף היומי' ופתוחה לציבור. מנוהלת על ידי 'יהדות בעברית' – מחקרניים בקבוצה; 'הערת שוליים' נוצרה בינואר 2019 ומנוהלת על ידי 'יהדות בעברית' – המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל'. בקבוצה 1100 חברים ותכניה מתעדכנים כמעט מדי יום. הקבוצה נועדה 'לשאלו, לשתף, לחשוב ולחקור על מדעי היהדות'; קבוצת 'הצד החם' נוצרה

שמייחדים את ההתרחשות האינטלקטואלית בפייסבוק הוא היות הדיונים הקבוצתיים מרובי משתתפים ומרובי זהויות; אקדמאים לצד הדיוטות נוטלים בהם חלק.¹⁹

פייסבוק ככלי מחקר פונקציונלי

בראש ובראשונה מהווה פייסבוק כלי מחקר יעיל במיוחד, זאת במגוון היבטים: ראשית, בשל הידע הרב שמושג בפייסבוק, ניתן להשתמש במנוע החיפוש הפנימי של פייסבוק, לערוך חיפוש מתקדם ובאמצעות מילות מפתח להגיע לפוסטים ולקבוצות שנוגעים לתחום המחקר הספציפי שמעניין את המחפש. לשם המחשה, חוקר יהדות אשר מבקש לדעת מהם ספרי המוסר הנלמדים ביותר בישיבות ליטאיות כיום, יכול בעזרת חיפוש פשוט להגיע לפוסט שפרסם לאחרונה אליהו גלילי ובו שאל: 'אילו ספרי מוסר נחשבים כיום ליסודיים בעולם הישיבות הליטאי?'.²⁰ לפוסט פורסמו למעלה מארבעים תגובות – חלקם על ידי מי שלמדו בעצמם בישיבות ליטאיות, בעוד אחרים מכירים את הנעשה בישיבות אלו בשל קרבת משפחה או קשרי

במאי 2019. קבוצה זו אמנם מנוהלת חלקית על ידי חוקרים (ד"ר חגי משגב, הדוקטורנטית שירה שיננון ולצידם שלמה לינדנבאום) אך אינה מתיימרת לעמוד במבחן הביקורת שכן הצהירה כי אין בה מקום לדיונים אשר מערערים על סמכותה של ההלכה. כך למשל הוגבלו תגובות עבור פוסט ממנו השתמע שאין איסור הלכתי בנישואי תערובת (אושר שרף, 'מה הבעיה בנישואי תערובת', פוסט בקבוצת פייסבוק, 'הצד החם', 27 במרץ 2022). בקבוצה 2400 חברים ותכניה מתעדכנים על בסיס יומי. הקבוצה נועדה 'לחשיבה מחדש על דרכה של הציונות הדתית, יסודות החינוך שלה, מקורות תורתה והכיוון שבו היא צריכה ללכת'. *E-Idra*, נוצרה באפריל 2017 ומנוהלת על ידי פרופ' בועז הוס. בקבוצה 146 חברים, מרביתם אנשי אקדמיה שעיסוקם בחקר הקבלה, והיא המשכה של קבוצת דיון עבור חוקרי קבלה אשר נוסדה בשנת 2001. בקבוצה מתפרסמים תכנים על בסיס שבועי; 'ענן כבודך', קבוצה ציבורית, 609 חברים, נועדה 'להתפלל וללמוד יחד, בכל עת ובכל מקום על פני כדור הארץ שכולנו חולקים'. בקבוצה מתפרסמים בעיקר סרטונים של שיעורי דף יומי אשר בין היתר מועברים על ידי אנשי ונשות אקדמיה בכירים. שלושה מנהלים לקבוצה, הללו אינם אנשי אקדמיה. 'סודות כתבי היד העבריים', נוסדה במרץ 2018 ומנוהלת על ידי חן מלול מהספרייה הלאומית בירושלים. בקבוצה 10700 חברים ותכניה מתעדכנים כמעט מדי יום. הקבוצה 'מוקדשת לכתבי יד באות עברית'. על קבוצות אלו ניתן להוסיף קבוצות אחרות שמתנהלות בעיקר בארה"ב ופעילים בהם אנשי אקדמיה ישראלים רבים מתחום מדעי היהדות, דוגמת יידפארש – *Yiddish Research*,

[Hebrew Printing and Bibliography](#) ו-[Hebrew Codicology and Paleography](#).

19 ב'הדיוטות' כונתי למי שעוסקים בתחום מבלי שעברו הכשרה אקדמית; במינוח זה בחרתי כתרגום ל- *lay scholars*, או *citizen scholar*. על חוקרים לעומת הדיוטות בקבוצות פייסבוק אקדמיות ראו: Sikarskie (לעיל הערה 11); E. Frankle, 'More Crowdsourced', Center for the Future of Museums, July 28, 2011; A. L. Chapman, and C. Greenhow, 'Citizen-Scholars: Social Media and the Changing Nature of Scholarship', *Publications 7*, no. 1 (2019). p. 11

20 א' גלילי, 'ספרי מוסר', פוסט בפרופיל הפייסבוק האישי, 4 ביולי 2022, [קישור](#), ואחזר ב-27 ביולי 2022.

חברות. קיבוץ כלל התגובות ובחינת הספרים שהוזכרו בתדירות גבוהה עשוי להביא תועלת מחקרית.²¹

בקבוצות הפייסבוק עצמן ניתן לערוך חיפוש פנימי, וניתן גם להסתייע בידע הנרחב שנושאים חברי קבוצות ייעודיות לשם קבלת הפניות למחקרים ולוונטיים, השגת עותקים דיגיטליים או פיזיים, תרגום טקסטים, פענוח כתבי יד וכיתובי מצבות. כך למשל ביקש חן מלול מחברי קבוצת הפייסבוק הפתוחה 'סודות כתבי היד העבריים' 'מידע על אומנות קריאה בכף יד בכתבי יד עבריים' וזכה לשלל הפניות.²² מבין התחומים השונים של מדעי היהדות, ישנה חשיבות קריטית עבור מי שעוסקים ב'יהדות זמננו' בשימוש אקסטנסיבי בפייסבוק. למעשה, הפייסבוק מתעד התרחשויות, מחלוקות ותמורות לא פחות ממטריות מחקריות דוגמת כתבי יד, יומנים אישיים, איגרות ומכתבים. חוקרי יהדות זמננו יגלו כי לצד חומרים מחקרניים ישנם לא מעט מקורות ראשוניים יקרי ערך בפייסבוק. לעיתים מושא המחקר עצמו נוכח בפייסבוק באמצעות פרופיל אישי או באמצעות דף שמנוהל בפיקוחו על ידי תלמידיו, ולעיתים ספרות מקור מתפרסמת ונידונה בקבוצות (לרוב סגורות) של תלמידים, גם אחרי פטירת רבם. דומני שקשה יהיה למצוא קהילה, סגורה ככל שתהיה, שאין עליה מידע עדכני בפייסבוק – בין אם במסגרת דף או קבוצה רשמיים, בין אם במסגרת פרופילים פרטיים של תלמידים או מקורבים לקהילה, ובין אם במסגרת יוצאי הקהילה.²³ הרשתיות שמאפיינת את פייסבוק מובילה לכך שקשרים מרובים ובלתי מתוכננים נחשפים בפרקי זמן מהירים. כך פוסט חדשותי גנרי שנוגע לקבוצה דתית

- 21 כך למשל נזכרו בתדירות גבוהה החיבורים הבאים: נפש החיים (רבי חיים מוולוז'ין; בפרט שער ד), יסוד ושורש העבודה (הרב אלכסנדר זיסקינד), סדרת ספריו של הרב שמשון פינקוס, אמונה וביטחון (החזון אי"ש), מכתב מאליהו (רבי אליהו דסלר), שפתי חיים (רבי חיים פריילנדר), עלי שור (הרב שלמה וולבה; בפרט חלק א), כוכבי אור ואור ישראל (רבי ישראל מסלנט), אור יחזקאל (רבי יחזקאל לעווינשטיין).
- 22 חן מלול, 'מידע על אומנות קריאה בכף יד', פוסט בקבוצת הפייסבוק 'סודות כתבי היד העבריים', 17 בפברואר 2022. [קישור](#), אוחר ב-28 במרץ 2022. אם לא צוין אחרת צילומי מסך של פוסטים בפייסבוק מצויים ברשותי.
- 23 דוגמאות אחדות לדפים/קבוצות מרכזיים שרלוונטיים למחקר יהדות זמננו בישראל (בסוגריים מובאת כמות העוקבים): 'הרב אורי שרקי' (17 אלף), 'הרב שלמה אבינר' (9500 אלף), 'תלמידי הרב שג"ר' (910), 'מכון כתבי הרב שג"ר' (2500), 'אות לאות: תלמידים של הרב אריק נווה' (4600), 'הרב יגאל כהן' (32 אלף), 'לשכת הרב שמואל אליהו' (37 אלף), 'הרב מנחם אדרי שליט"א' (43 אלף), 'הרב יצחק פנגר' (105 אלף), 'הרב אליעזר ברלנד הדף הרשמי' (42 אלף), 'מיכאל לייטמן' (912 אלף), 'חברים שאוהבים את מכללת קבלה לעם' (493), 'התנועה הרפורמית' (24 אלף), 'קבוצת לימוד חסידי ישוע' (866), 'הרב יצחק גינזבורג יום יום' (650), 'גל עיני – השער לפנימיות התורה' (5300), 'אוהבים את הר המור' (1100). ישנם גם רבנים (בעיקר בציונות הדתית הליברלית) בעלי פרופיל אישי פעיל דוגמת הרב יובל שרלוי, הרב בני לאו, הרבנית כרמית פיינטוך, הרבנית הדסה פרומן והרב אמנון בזק. לצד אלו ישנן קבוצות שונות של דת"שים, שם ניתן ליצור קשר עם יוצאי קבוצות דתיות שונות. לעיתים יכול החוקר להיחשף לקבוצה דתית שלא ידע על קיומה, בשל מיעוט כתבים, דרך הפייסבוק. כשם שהפייסבוק משפיע על הדיונים בערוצי החדשות המסורתיים, מלמטה למעלה, כך עשוי להתרחש תהליך דומה בעולם המחקר. על פייסבוק ושינוי הסיקור החדשותי ראו למשל: ט' לאור, 'אופי פעילותם של אנשי התקשורת בישראל בעידן הרשתות החברתיות: הפייסבוק', קשר 55 (2020), עמ' 258 והפניותיו שם.

מסוימת בישראל, יגורר לרוב תגובות של תומכים ומתנגדים לקבוצה. התחברות לפרופילים האישיים של המגיבים הרלוונטיים תוביל לחשיפת ידע נוסף: בפרופילים האישיים ישותפו פעמים רבות תכנים מתוך דפים וקבוצות שקשורות לאותה קבוצה דתית, וכך דרך הפרופיל הפרטי ניתן יהיה להיחשף למסגרות פייסבוק נוספות שקשורות בקבוצה הנחקרת. לעיתים ניתן ליצור קשר ישיר באמצעות המסנן עם תלמיד קבוצה דתית מסוימת ולבקש עזרה בהשגת חומר או בהבהרת טקסט סתום. לעיתים ניתן להציג שאלה מחקרית ביחס לדמות בת זמננו ולזכות בתשובות מהירות ועדכניות ממי שמכירים את הדמות באופן בלתי אמצעי. כך נחשפת באמצעות הפייסבוק 'תורה שבעל פה' אותה לא ניתן למצוא בספרות מקור או בספרות משנית. לדוגמה, במסגרת כתיבת מאמר על הרב יצחק גינזבורג, ובהסתמך על רמזים בכתביו, שיערתי שהוא רואה את עצמו כראוי להיות משיח. בפוסט שהעליתי בפרופיל הפייסבוק האישי שלי פניתי לתלמידים ומתנגדים כאחד ושאלתי 'האם ישנם מי שרואים ברב יצחק גינזבורג משיח (או 'ניצוץ משיח' אשר ראוי להיות משיח אם יהיה הדרו זכאי)? אם כן, האם ידועה עמדת הרב גינזבורג עצמו בעניין?'. תוך דקות ספורות התווספו תגובות לפוסט, חלקן מצד משתמשים שאינם חברי פייסבוק שלי אך תויגו בפוסט על ידי אחרים, ובהן מידע רב ערך שלא היה ידוע לי ושאינו מצוי מחוץ לפייסבוק.²⁴

עוד במחקר יהדות זמננו, עבור מחקר זרמים יהודיים מסוימים בעת הזו השימוש בפייסבוק אינו רק מועיל אלא הכרחי. כך למשל, מאז שפרצה Covid-19 קהילות דתיות רבות קיימו תפילות, הרצאות וטקסים דתיים באמצעות שידור חי בפייסבוק, או באמצעות שידורי זום ששודרו סימולטנית בפייסבוק. רבנים, דוגמת הרב יצחק גינזבורג, הגבירו את נוכחותם בפייסבוק והתוועדויות שהיו מוגבלות בעבר לנוכחות פיזית במיקומים משתנים תדיר, הפכו לפתע לזמינות באופן מקוון, 'חי' ומתועד. לבסוף, בנוגע ליהדות זמננו הרי שישנה חשיבות מיוחדת לשימוש בפייסבוק לא רק ככלי להעשרת המחקר, אלא גם כמושא מחקר לבחינת האופן בו מובילות הרשתות החברתיות לשינויים פרדיגמטיים בתפיסות של 'יהדות' ובאופנים בהם אלו מתעצבות. גם מי שעוסקים בחקר היהדות במאה התשע עשרה עשויים לגלות מסורות, סיפורים ושמועות שהשתמרו בקרב צאצאים או תלמידי תלמידיהם של מושאי המחקר. חשוב להדגיש כי פעמים רבות מדובר במידע שמתגלה במסגרת תגובה של אדם פרטי שאינו חוקר, ואינה מופיעה מחוץ לפייסבוק. ידע שלא מתועד בכתובים, ביחוד על דמויות מן המאה העשרים ועד לימינו, משתמר בזיכרונם של תלמידים ותלמידי תלמידים. זיכרונות אלו נכתבים בתגובות לפוסטים בפייסבוק וחוקר ערני ידע להגיע אליהם, לדלות אותם ולעשות בהם שימוש.²⁵ דוגמה למנהיג דתי עכשווי שמידע רב על אודותיו לוט בערפל, בשל התרחקותו המכוונת מן התקשורת ובשל

24 כפי שיורחב להלן, פעמים רבות שימוש פונקציונלי בפייסבוק לאיתור מידע, מתפתח לכדי התרחשות אינטלקטואלית דינמית. גם במקרה זה התגלעו ויכוחים ערים בין מגיבים שונים, עדויות שמיעה וראייה נמסרו ופרופיל הפייסבוק האישי שלי הפך לזירה חיה של דיון ער.

25 לדוגמה: בכל שנה (סביב יום השנה לפטירתו) מתפרסמים בפייסבוק סיפורים על הרב מנחם פרומן – ממושאי המחקר בעבודת הדוקטורט שלי – על ידי תלמידיו ובני משפחתו. סיפורים אלו, על פי רוב, אינם מצויים מחוץ לפייסבוק.

הימנעותו מכתובה ביוגרפית, הוא הרב צבי טאו. עם זאת, כמה מתלמידיו הבכירים מצויים בפייסבוק, ומפעם לפעם – בין אם בתגובות פולמוסיות ובין אם בדיונים פנימיים – נחשף מידע יקר ערך על הקמת ישיבת 'הר המור', המקורות שעומדים בפני הרב טאו וקשריו האישיים. ז'אנר מקובל נוסף בפייסבוק הוא הזמנה פתוחה לשאלות מכל סוג. מעקב אחרי מאות התגובות בסגנון 'שאלות ותשובות' עם אדם שמקורב לקבוצה הנחקרת עשוי להניב לא מעט מידע על הקבוצה, שכן חייו האישיים קשורים בקבוצה.²⁶

שנית, ניתן להשתמש בפייסבוק ככלי יעיל להפצת ידע אקדמי במהירות ובהיקף נרחב במיוחד: באמצעות שיתוף פרסומים ופעילויות אקדמיות בפרופיל האישי כמו גם בדפים ובקבוצות ייעודיים, יכולים חוקרים להגיע באופן מידי לקהלים רחבים הן בקהילה האקדמית והן מחוצה לה.²⁷ האפשרות לצרף קישור למאמר, לצד תקציר מילולי בגוף הפוסט, מאפשר להדיוטות שמתעניינים בנושא להיחשף לפרסום האקדמי. בנוסף, הבמה החינמית מאפשרת לקהל שאינו מנוי על כתבי העת להיחשף להתרחשות המחקרית. לבסוף, היכולת לשתף פוסט קיים, מאפשרת לפוסט לנדוד לקהלים שאין למחבר הפוסט המקורי נגיעה ישירה אליהם. באופן תיאורטי יכולה חשיפה בפני קבוצה מצומצמת של חברים בפייסבוק לגדול באופן אקספוננציאלי באמצעות שיתופים מרובים.²⁸ פעמים רבות בעקבות החשיפה נוצרים קשרים בלתי מתוכננים בין חוקרים מתחומים שונים, או בין חוקרים להדיוטות.

בנוסף, פייסבוק הינו כר פורה לנטוורקינג אקדמי. קבוצות עניין אקדמיות בפייסבוק מרכזות חוקרים מכל העולם ומאפשרות להם להיודע אלו לאלו, לקיים דיון, ואף להציע חברות אלו לאלו. פעמים רבות נוצרים קשרים לא רק בין קולגות אלא גם בין סטודנטים למדעי היהדות לחוקרים בכירים מהם. מעקב אחר הנעשה בדפים ובקבוצות חושף את החברים בהם לזרם מרוכז ומתמשך של מידע על אודות הזדמנויות אקדמיות שונות. עוד בהקשר זה יכול הפייסבוק לשמש כזירה חשובה בה מצהיר החוקר על תחומי המחקר שלו בשלב מוקדם של המחקר. מי שטרם פרסמו

26 כך למשל הזמין לאחרונה הרב מאור קיים את חבריו בפייסבוק לשאול אותו כל שאלה שירצו. באמצעות המידע האוטוביוגרפי שחשף ניתן היה ללמוד גם על רבו הרב אליעזר מלמד, עליו אני כותב מאמר בימים אלו (יחד עם גלעד רובינשטיין). ראו: מ' קיים, פוסט פרופיל הפייסבוק האישי, 'למי שמעוניין – שעת שאלות בשמחה', 10 במרץ 2022. [קישור](#), או חזר ב-28 במרץ 2022.

27 אמנם כפי שאני מראה מחקר מדעי היהדות פעיל בפייסבוק, ועם זאת בזירות אחרות של הרשתות החברתיות נראה שישנה פחות פעילות הן במדעי היהדות והן במדעי הרוח בכלל. ב-14 בפברואר 2022 העלה יניב אפק פוסט בקבוצת הפייסבוק 'חוקרים לבד ביחד' (מיועדת לחוקרים וחוקרות בישראל ובה כ-5 אלפים חברים) ובו שאל, 'זירת הטוויטר האקדמית. יש המלצות לחשבונות טוויטר ששווה לעקוב אחריהם של חוקרים במדעי הרוח? במדעי המחשב יש כמה וכמה חוקרים ומעבדות שמתחזקים חשבונות מאוד מאוד פעילים וזו אחלה דרך להתעדכן על מצב המחקר, פרסומים חדשים ועוד. אם יש לכם המלצות לדברים כאלה גם במדעי הרוח אשמח ביותר! בפרט מדעי היהדות או היסטוריה'. היעדר מידע בתגובות, בקבוצה גדולה ופעילה שכזו, עשוי להעיד על נוכחותם הדלה (אם בכלל) של מדעי הרוח ברשתות חברתיות (מלבד פייסבוק).

28 סיפר לאחרונה חוקר ממדעי היהדות על מאמר שפרסם בכתב עת אקדמי ויקרתי ולא זכה לתגובות. פרסום אותו המאמר באחת הרשתות החברתיות (מתורגם לעברית) הוביל לתגובות ולעניין רב בדברים.

מאמרים בנושא אותו הם חוקרים יכולים להתבטא בפייסבוק בנושאי המחקר שמעניינים אותם ולהציע תובנות ראשוניות, סיפורים, שאלות והזמנה לדיון. כך נחשפים אחרים שמצויים בפייסבוק למושאי המחקר של עמיתיהם, וקשרים מקצועיים סביב תחומי עניין משותפים נרקמים.

לבסוף, יש להכיר בכך שבשל נוכחותם רבת ההיקף של חוקרים ומנהיגי ציבור בפייסבוק, ובשל השפעתו הרבה של כלי זה על עיצוב השיח, מלובנות סוגיות בנושאי יהדות בפלטפורמה זו. בשל כך נדרשים חוקרים ללא פייסבוק להתחבר לפלטפורמה הזו על מנת ליטול חלק בדיון קיים ובזמן אמת. כך למשל התגלע לאחרונה ויכוח בין פרופ' מאיר בוזגלו לר"ר דניאל הרטמן בנוגע ליחס לנישואי תערובת. באמצעות חשבון הפייסבוק של רעייתו, הצטרף פרופ' אבינועם רוזנק לדיון.²⁹ כבר עתה ניתן להתרשם מפעילותם הענפה של חוקרים במדעי היהדות בפייסבוק ככלי מחקרי להפצה ולאיסוף מידע רלוונטי, אם כי נראה שחוקרי יהדות רבים עדיין לא מודעים לפוטנציאל הרב שגלום בפייסבוק ואינם עושים בו די שימוש.

פייסבוק ככלי טרנספורמטיבי

הצד השווה לאופני השימוש הפונקציונלי בפייסבוק הוא השימוש בידע כידע 'סגור', רוצה לומר ידע שאמנם מצוי בפייסבוק אך יכול היה גם להופיע כלשונו בפלטפורמות אחרות ועם זאת לשמור על אופיו. ואכן, במקרים רבים משותף בפייסבוק מידע אקדמי חיצוני שניתן למוצאו בכמות אחרות דוגמת רשימות תפוצה באימייל או אתרי אינטרנט של מוסדות אקדמיים. במקרים אחרים נכתב טקסט במיוחד עבור הפייסבוק, אלא שתאיורטית יכול היה להיכתב גם בפלטפורמה אחרת. כאמור, לשימוש הפונקציונלי בפייסבוק ערך רב, בין היתר: חיפוש תכנים; ריכוז תכנים בקבוצות תמתיות; הפצת תוכן בצורה מהירה, רחבה, מיידית ובו זמנית וטוויית קשרים. אלא שלטענתי ישנו בפייסבוק אלמנט של טרנספורמציה: בכוחו להפוך את הידע 'סגור' ל'פתוח', רוצה לומר: ידע שעובר תהליך מתמשך של שינוי, פרשנות, עיצוב וחיידוש.³⁰ התרחשות אינטלקטואלית ייחודית שמשפיעה על עיצוב המחקר עצמו מתאפשרת בפייסבוק בזכות שילוב של מאפיינים על אודותם יורחב להלן ואשר הופכים את ה'כמות' ל'איכות'. כלומר אין הפייסבוק נבדל מפלטפורמות מקוונות אחרות הבדל סקלרי אלא הבדל בינרי. מעקב אחר דפוסי התרחשות מחקרית בפייסבוק מעלה כי ההתרחשות נוצרת לרוב בעקבות שאלה מחקרית או תובנה מחקרית להן נלווית הזמנה לדיון. כך למשל, בקבוצת הפייסבוק 'יומי' העלה אחד החוקרים פוסט אשר דן בכתבי יד של תוספות על מסכת בימות, ובסופו הציג שאלה לחברי הקבוצה: 'האם ישנה מסורת מעתיקים של תוספות אשכנזיות שמתווספות על

29 מ' בוזגלו, 'מכתב פתוח לדניאל הרטמן', פוסט בפרופיל הפייסבוק האישי, 14 בפברואר 2022, [קישור](#), אוהזר ב-23 במרץ 2022; דף הפייסבוק 'מכון שלום הרטמן', 'תגובת דניאל הרטמן למאיר בוזגלו', 14 בפברואר 2022, [קישור](#), אוהזר ב-23 במרץ 2022.

30 השימוש כאן במונח 'ידע פתוח' קרוב לשימוש בו נקט משה הלברטל, בעקבות משה אידל, בדיונו על אודות גישות שונות במסירת הקבלה. ראו: מ' הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים 2006, עמ' 297-333.

קבצים קיימים של תוספות צרפתיות? [...] השערות על אופני הפצת הידע בימי הביניים ורעיונות יצירתיים במיוחד איך להבין את העניין בתקבלנה בכרכה רבה.³¹ בתגובות הראשונות לפוסט צירף החוקר קישורים לסריקות של שני כתבי יד בהם דן.³² נכון לרגע כתיבת המאמר הדיון עדיין מתמשך, ובמסגרתו עשויים חוקרים להציע השערות משמעותיות שיתרמו לעולם המחקר.

בפוסט אחר בקבוצה הובאה ראייה להנחה המקובלת בחקר התלמוד לפיה 'לעתים קרובות רק גרעין המימרה (של האמוראים – מ"מ) יצא מפי החכם והפירוט או ההסבר הם כבר פרשנות שנוספה על דבריו בשלב מאוחר יותר ולעתים אינה משקפת את הכוונה המקורית'.³³ בתגובות נוספה ראייה תומכת לטיעון בפוסט, ולצידה הערה כללית בנוגע להקשר תרבותי בעת העתיקה. לשתי התגובות השיבה מחברת הפוסט. בדוגמאות אלו ורבות אחרות הופך פוסט של 'ידע סגור', בו מוצגת שאלה או תובנה מחקרית, לנקודת מוצא ממנה מתפתח דיון ענף, ואשר במסגרתו מוצעים כיוונים חדשים, הפרכות, הפניות לספרות מחקר או ספרות מקור ואף נוצרים תתידיונים חדשים.

לעיתים נוצרת התרחשות אינטלקטואלית באופן בלתי מתוכנן ואשר לא שוער על ידי מחבר הפוסט. כך שימוש פונקציונלי בפייסבוק יכול להיחפך לטרנספורמטיבי. דוגמה לדבר: בעמוד פייסבוק אישי שיתף פרופ' בכיר קישור לפרסום אקדמי, לצד תקציר עברי בגוף הפוסט, בו עורערו הנחות היסוד שעמדו בפני גרשם שלום בחפשו אחר 'ראשית הקבלה'.³⁴ בתגובה לפוסט נשאלו שאלות על ידי חוקרים; הראשונה עקרונית, מטא-אקדמית, והשנייה פרטנית אשר פונה לקהל מצומצם. בשני המקרים השיב בעל המאמר לשואלים. הדיון כולו היה חשוף לכל החפץ בכך שכן הפוסט הוגדר כציבורי.³⁵ דוגמה נוספת מקבוצת הפייסבוק 'סודות כתבי היד העבריים': פוסט

- 31 י"צ מאיר, 'בלגן התוספות של מסכת יבמות', פוסט בתוך קבוצת פייסבוק, 'יומי', 22 במרץ 2022. [קישור](#), אוחזר ב-28 במרץ 2022.
- 32 במקרה זה ניתן לראות בתגובות המחבר לפוסט מקבילות להערות שוליים במאמר.
- 33 ר' נעם, 'מימרות האמוראים', פוסט בקבוצת הפייסבוק 'יומי', 20 במרץ 2022. [קישור](#), אוחזר ב-22 במרץ 2022.
- 34 צ' וייס, 'ראשית "הקבלה"', בפוסט בפרופיל הפייסבוק האישי, 18 בפברואר 2022. [קישור](#), אוחזר ב-22 במרץ 2022. ההפניה נעשית ברשות פרופ' וייס.
- 35 דין ודברים מעין אלו, תמציתיים ככל שיהיו, היו חסומים בעבר בפני הציבור הרחב, ולמעשה גם בפני קולגות. לפני עידן הפייסבוק היה המאמר מגיע לציבור חוקרים מצומצם ביותר אשר מנוי על כתב העת ומתעניין בנושא המאמר, כמובן ללא תקציר נוסף בעברית. רק לאחר קריאתו היו עשויים מי מהם לשלוח לכותב המאמר מכתב או אימיל. בנוסף, שאלות קצרות שנתפסות כחובבניות חרף חשיבותן (דוגמת השאלה העקרונית שנשאלה), לא היו נשלחות לכותב. כמו כן, אנשים שלא היו קוראים את המאמר היו נמנעים מן הסתם מלשלוח לכותב שאלה. ולבסוף, התהליך כולו – מסירת השאלות, קבלת התשובות וחזור חלילה – היה אורך זמן רב, אם בכלל היה מתרחש. בזכות הפייסבוק הופך המאמר לנגיש, זמין ומידי עבור קהל קוראים בלתי מוגבל. חברים שחברים, כאלו שאינם מוכרים לכותב, או כאלו שכותב לא חשב שיתעניינו בפוסט, מגיעים במהירות לתוכן של הפוסט ומשתתפים בדיון; בהם אנשי אקדמיה ושאינם. הפלטפורמה מאפשרת הוספת תקציר בעברית, שאילת שאלות בלתי פורמלית ופומבית תוך זמינות של הכותב. כאן נכנס גם הממד ה'רשתי' של הרשת החברתית, ה'קנרים' שנשלחים לעברים שונים סימולטנית שוב אינם בשליטת הכותב. קורא מסוים להיחשף לדיון בעקבות

פונקציונלי שמחברו ביקש סיוע בפענוח כתב יד של חתימה על גבי אחד מדפי החיבור המודפס הליכות עולם, התפתח בתגובות לכיוונים שונים בנוגע לפרטים ביוגרפיים על אודות החותם, הובאו השוואות מספרים אחרים והועלו שאלות חדשות.³⁶ הטקסט ה'סגור' נפתח וצורתו עוצבה מחדש. לבסוף, דוגמה אישית: שיתוף בפרופיל הפייסבוק האישי בדבר הרצאה עתידית על הרב ישראל אליהו וינטרויב, הניב בתגובות מידע רב ערך שלא היה ידוע לי קודם על מושא המחקר. התגובות לתגובות חוללו התרחשות דינמית, והתפתח דיון בו השתתפו אנשים מהאקדמיה ומחוצה לה כשהיבטים שונים שנוגעים להגותו של וינטרויב נידונו.³⁷

תופעה מיוחדת שיש בה כדי לאתגר את אופי המחקר המסורתי קשורה למחקר יהדות זמננו. בעוד, כאמור לעיל, יש בפייסבוק כדי לספק חומר רב עניין על אישים וזרמים ביהדות זמננו, הרי שככלי טרנספורמטיבי מזמן הפייסבוק הזדמנות בה משפיע החוקר באופן ישיר על מושא המחקר. כך יכול החוקר עצמו להציף בקבוצה רלוונטית שאלה, אשר בתורה תוליד התבטאויות חדשות (כלומר, טקסט מקור אם מושא המחקר או מעגלים הקרובים לו הם המתבטאים) אשר יוטמעו במחקר עצמו. כך למשל, הועלה בקבוצת 'הצד החם (הציונות הדתית, חשיבה מחדש)' פוסט בנוגע ליהודים המשיחיים.³⁸ חוקרי היהודים המשיחיים עשויים למצוא עניין בסוגיית התקבלות קבוצה זו בישראל ולעקוב אחר תגובות המשתתפים בדיון אשר חושפות מידע חשוב בנושא. לא זו אף זו, יכול חוקר להצטרף בעצמו לדיון כחבר בקבוצה ולהפנות שאלה למחבר הפוסט או לאחד המגיבים. זו עשויה לספק תשובה שתחשוף ידע חדש בנושא, ואשר יכול לתרום למחקר התקבלות היהודים המשיחיים בישראל. הדיונים בקבוצות פייסבוק בעלות אופי מחקרי נושאים לרוב אופי ביקורתי, זאת בשל היקף החוקרים הנרחב שמצוי בהן, לצד הבינלאומיות, המולטי-דיסציפלינריות, הפומביות, השוויוניות, הנגישות והמיידיות. מטיבם הדיונים 'נושמים', שכן הם מתמשכים, מסתעפים, מרובי משתתפים ועשויים בכל עת 'להתעורר לתחיה', גם כעבור זמן רב.³⁹ מאפיין חשוב שמסייע ב'פתיחת' הידע הוא שותפותם של הדיוטות בדיון. הללו נמצאים בקבוצה בשל העניין שהם מגלים בנושא

הפוסט וליצור קשר ישיר עם הכותב או המגיב ולחלוק איתו את תובנותיו, אם הוא חפץ שלא להיחשף ברבים.

36 א' עמאר, 'פענוח החתימה', פוסט בקבוצת הפייסבוק 'סודות כתבי היד העבריים', 27 במרץ 2022. [קישור](#), אוהזר ב-22 במרץ 2022.

37 מ' מילר, 'הרצאה על הרב וינטרויב', פוסט בפרופיל הפייסבוק האישי, 14 ביולי 2022. עוד במסגרת השימוש הפונקציונלי בפייסבוק: העלאת הפוסט היא גם הזדמנות ליידע את חבריי שאני מתעניין מבחינה מחקרית בדמותו של וינטרויב, בתקווה שמי שימצא בעתיד חומר רלוונטי ישתף אותו עימי.

38 א' רבינוביץ, 'לאחרונה גיליתי את היהודים המשיחיים', פוסט בקבוצת הפייסבוק 'הצד החם (הציונות הדתית, חשיבה מחדש)', 27 במרץ 2022. [קישור](#), אוהזר ב-28 במרץ 2022. בתגובה לפוסט עלו שאלות סוציולוגיות ותיאולוגיות כאחד ונידונו מנקודת המבט הציונית-דתית של המשתתפים בדיון.

39 על הידע הדיגיטלי כידע 'חי' (Lively) ראו D. Lupton, 'The Diverse Domains of Quantified Selves: Self-tracking Modes and Dataveillance', *Economy and Society*, 45 (2016), pp. 101–122; וראו: Gangneux, p. 1253 (לעיל הערה 9); אני העדפתי את המינוח 'נושם'.

הקבוצה. בקרב המשתתפים כולם, חוקרים והדיוטות כאחד, גלום ידע רב, קבוצתי, שלעולם יהיה רחב יותר מידע שנתון בידי חוקר יחיד, חשוב ככל שיהיה.⁴⁰ גינונים בתוך הקהילה המחקרית נשמטים לעיתים בדיונים שכוללים חוקרים והדיוטות, ומאפשרים שיח פתוח ונוקב. בעירוב רשויות זה, בו אל הזירה המחקרית מתווספים הדיוטות בניסמכא, ישנו משום אתגר עבור הצינורות המקובלים של מעבר הידע המחקרי וגיבושו. מחקרים שונים הראו כי צירופם של הדיוטות לשיח המחקרי במסגרת הפייסבוק מפרה את הדיון ומציף תובנות וידע חדש שלא היו מתגלים בדרכים המסורתיות.⁴¹ לעיתים מצטרפים להתרחשות לא רק חוקרים והדיוטות שהמשותף להם הוא עניין רב באותם נושאים, אלא גם גורמים פולמיים בעלי מטרה מוצהרת להפריך את הנאמר. בכך גלומה הזדמנות לבחון את עמידות המחקר ולשפרו, תוך הצבת גבולות ברורים להתנהלות הדיון.

כך, במסגרת דיונים בפייסבוק יכולות לצוץ תגובות בלתי ענייניות וחרופות במיוחד. דוגמה לדבר: במאמר שכתבתי ציינתי כעובדה ביוגרפית שהרב צבי טאו נולד בשנת 1937.⁴² שיתוף המאמר בעמוד הפייסבוק האישי שלי הוביל קוראים לתייג אנשים שעשויים להתעניין בו, ובהם תלמידי הרב טאו שאינם מוכרים לי. אחד מהם, רב מההתנחלות עלי, בחר להתפלמס עם המאמר תוך שהוא מציין שאפילו פרט פשוט כתאריך הלידה איננו מדויק. לטענתו בתעודת הזהות של הרב טאו, אליה אין לי כל גישה, הוא ראה תאריך אחר.⁴³ אחד מחברי הפייסבוק שלי, רב באחת משיבות ההסדר, שלח לי תעודה מקורית בגרמנית בה ראיתי שתאריך הלידה הנכון הוא ה-1 בינואר 1938. לאחר ההתכתבות היה מי שתיקן בהתאם את הערך הביוגרפי של הרב טאו בוויקיפדיה. בנוסף, במאמר אחר שעתידי להתפרסם על הרב טאו יתוקן פרט זה. תגובות פולמיות עשויות להגיע גם מהכיוון האקדמי והן מהוות הזדמנות מצוינת לדון בסוגיות מטאמחקריות. כך כשכתבתי פוסטים בהם הוזכר עניין מחקרי ברבנים ברלנד וגינזבורג היו אנשי אקדמיה ממחשבת ישראל שפקקו ביכולת לשמור על אובייקטיביות מחקרית ביחס למושאי המחקר הנזכרים. חוקרת בכירה הגיבה על פוסט ביחס לברלנד וכתבה שברלנד הוא "עברייני פלילי חמור שמעשיו הרעים נידונים בבתי משפט כאן ועכשיו ועל כן ההתייחסות לכתביו או לדרשותיו אינה יכולה להיות

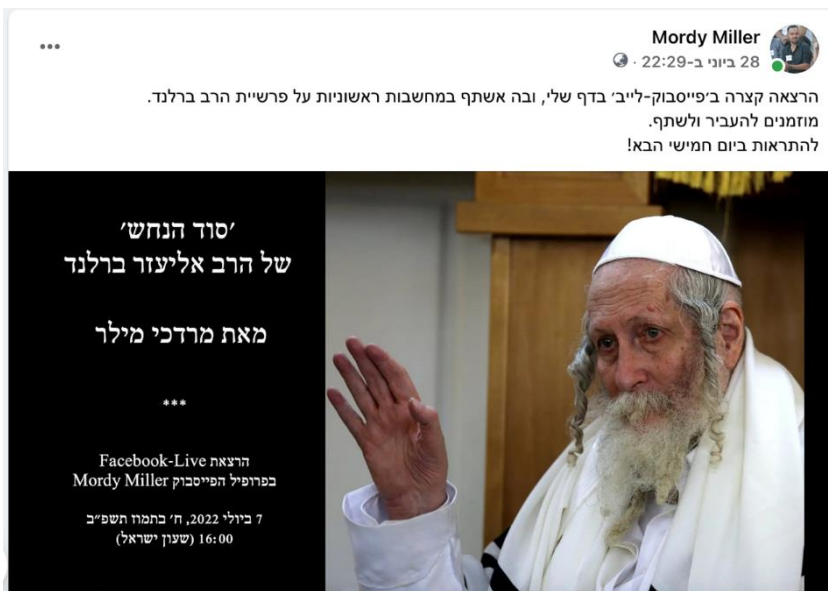
40 על הפייסבוק כמקום של 'חכמת ההמונים' בו באה לידי ביטוי האינטליגנציה הקולקטיבית, כהגדרת פייר לוי, ראו Sikarskie (לעיל הערה 11) 2013, p. 219.

41 פה אציין שהטשטוש בין האקדמי ו'שאינו אקדמי' הינו חלק מהדיון האקדמי עצמו. ניתן דוגמה אחת: מה דין רבנים שכתבו על התחברות ספרות הזוהר? האם ניתן להציג את ממצאיהם כ'חוקרים', לצד ממצאי אנשי האקדמיה? כלומר, האם די במתודה ביקורתית כדי להצטרף לדיון האקדמי או יש צורך בנתונים נוספים? אם יש צורך בנתונים נוספים, באיזה אופן ניתן (והאם ניתן) לשלב את דברי אותם רבנים במחקר האקדמי. עוד בעניין זה: במקום אחר נכון יהיה לעסוק בעירוב הרשויות האקדמית והלא-אקדמית בעולם מדעי היהדות מחוץ לפייסבוק, והאופן בו הוא מקיים יחסי גומלין עם הפייסבוק. כך, יוזמות שמצויות על קו התפר בין האקדמי והלא-אקדמי דוגמת בית מדרש 'זוהר חי'.

42 מ' מילר, 'כבר לא מבדילים בין עם ישראל לגויים', ראשית ה (תשפ"א), עמ' 2-33. בציון עובדה ביוגרפית זו התבססתי על עדותה של אחותו של הרב צבי טאו, פרופ' גרדה אילתהאלסטר. G. Elata-Alster, 'Wanderungen' Wolfdietrich Schmied-Kowarzik (ed.), *Auseinandersetzungen mit dem zerstörten jüdischen Erbe*, Kassel 2004, pp. 63-74.

43 כמי שלא התכוון לסייע לי במחקר הוא לא חשף בפניי את התאריך שראה.

חסרת הטיית". בתגובה לדבריה התפתח דיון בנוגע לשאלה האם וכיצד ניתן לחקור דמויות בנות זמננו, ללא קשר לדעתו האישית של החוקר על הדמויות הנחקרות. כלי יעיל במיוחד להעמדת המחקר בפני הביקורת הוא פונקציית 'פייסבוק-לייב' (Facebook Live) במסגרתה מעביר החוקר הרצאת וידאו בשידור ישיר מפרופיל הפייסבוק האישי. כך, על מנת להעמיד היבטים תיאולוגיים בפרשיית הרב אליעזר ברלנד בפני הביקורת הודעתי על כוונתי להעביר הרצאת פייסבוק-לייב בפרופיל הפייסבוק האישי שלי (תרשים 2). לקראת ההרצאה שבתי ופרסמתי את נושא ההרצאה ואת המועד המדויק באמצעות קבוצות פייסבוק רלוונטיות. כך וידאתי שבהרצאה ינכחו רבים שמתעניינים בנושא, בהם מתנגדי ברלנד כמו גם חסידיו. עוד לפני ההרצאה פנו אליי באמצעות הפייסבוק אנשים שהיו בקשר אישי עם ברלנד, מהם למדתי על אופנים שונים בהם תופסים חלק מן החסידים את ברלנד, ואשר לא היו מוכרים לי. בהרצאה צפו עד כה למעלה מאלף משתמשים בפייסבוק, ותגובות להרצאה היוו אתגר לטענותיי וחייבו אותי לחדד את התובנות שהצגתי. לעומת זאת, יש לשער שהעברת ההרצאה במסגרת כנס אקדמי בלבד הייתה זוכה לא רק לנוכחות דלה יותר, אלא גם לנוכחות הרבה פחות הטרוגנית ומתוך כך התכנים המחקריים היו זוכים לביקורת דלה יחסית.



תרשים 2 – הודעה על קיום הרצאת 'פייסבוק-לייב' על היבטים תיאולוגיים בפרשיית ברלנד

כתוצאה מההתרחשות האינטלקטואלית בפייסבוק שאלות מחקריות באות על פתרון, תזות אפשריות מועלות, תובנות מתעצבות, משתנות או מופרכות. פייסבוק מזמן מצב בו מתפרסמים פרגמנטים חשובים של ידע אשר רלוונטי למחקר מדעי היהדות, ואשר מסיבות שונות לא פורסמו בכמות אקדמיות בנות-שיפוט: לעיתים מדובר בתובנות מחקריות ראשוניות שטרם גובשו. במקרים אלו רואים החוקרים

בפייסבוק סביבה בטוחה לבחינת תובנותיהם ולעיבויין.⁴⁴ במקרים אחרים מדובר בחומרים מעובדים שכבר פורסמו, והזמנה לדיון שיכשיר את המשך המחקר בתחום. לעיתים מדובר בחומרים מחקרניים שבשל אילוצים שונים לא הוגשו לשיפוט. נוסף על פרגמנטים אלו של ידע, ישנו ידע שצומח מלמטה, מן התגובות, כתוצאה מפוסט ובו שאלה מחקרית, בקשת סיוע בפענוח טקסט או בהבנתו או כתוצאה משיתוף של פרסום אקדמי.

כך או כך, פרגמנטים של ידע יקר ערך שיש בידם להשתלב במחקרים קיימים אינם יוצאים מגבולות הפייסבוק, ואף אם חוקר מסוים נעזר בהם אין כל הפניה לפייסבוק. פייסבוק, כאמור, מכיל תכנים שלא פורסמו במקום אחר, ובכך הוא שונה ממאגר מידע שמקבץ פרסומים חיצוניים. בנוסף, הפלטפורמה עצמה מעצבת את המחקר ומסייעת בחילוץ תובנות ובעיצובן. הפניות לשיחות עם חוקרים, טיטות של מחקרים ואף בלוגים ואתרי אינטרנט נהוגות כיום במחקר; לרוב כמידע משלים ותומך. חרף האמור, זירת הפייסבוק על כל חשיבותה אינה מותירה חותם ישיר במחקר. בעוד חליפת מכתבים בין חוקרים הייתה זוכה בוודאי להיכלל בתחום המחקר, לא כן הוא במקרה של דיון במסגרת תגובות לפוסט בקבוצת פייסבוק.⁴⁵ יתרה מכך, לעיתים עצם השימוש בפייסבוק למטרות מחקריות מעורר התנגדות. כך, כשהודעתי בפוסט בעמוד הפייסבוק האישי על כוונתי להעביר הרצאת פייסבוק-לייב על ברלנד, הגיבה חוקרת מחשבת ישראל וכתבה שהיא "תוהה על המתודה שמשלבת מחקר ופייסבוק" והביעה את דעתה לפיה "נכון יותר לכתוב על זה מאמר". מדוע מתעלם מחקר מדעי היהדות מן הנעשה בפייסבוק?

פייסבוק כמחקר משלים

אין בידי להכריע מדוע נתפס הפייסבוק כפלטפורמה נחותה שאינה ראויה לבוא בשערי המחקר. עם זאת ניתן לשער שדחייה זו קשורה למספר היבטים: ראשית, ישנה חשדנות כללית כלפי תופעות בנות זמננו, בייחוד בתחום מדעי היהדות בו גברה הנטייה להזנחת העיסוק בתופעות עכשוויות או ניתוחן באור שלילי. כך למשל הראה בועז הוס כיצד 'רבים מחוקרי הקבלה כיום דוחים את ה"אותנטיות" של חלק מהתנועות הקבליות העכשוויות ואת הרלוונטיות שלהן למחקר המיסטיקה היהודית'.⁴⁶ שנית, כפלטפורמה שאינה פלטפורמה מחקרית 'טהורה' נתפס הפייסבוק

44 על פייסבוק כפלטפורמה לעיבוי דאטה (*Thicken data*) ראו: G. Latzko-Toth, C. Bonneau and M. Millette, 'Small Data, Thick Data: Thickening Strategies for Trace-Based Social Media Research', L. Sloan and A. Quan-Haase (eds.), *The Sage Handbook of Social Media Research Methods*, London 2016, pp. 199–214 ובייחוד בעמ' 206.

45 בעניין זה נראה שהדיונים בין חוקרים בקבוצות הפייסבוק יש בהם כדי להזכיר את כתבי העת המרכזיים של המאה התשע עשרה, דוגמת **כרם חמד**, בהם ניתן מקום לא מבטל להתכתבויות. תודתי מסורה לאלון ברנד על הפנית העניין לתשומת ליבי.

46 ב' הוס, שאלת קיומה של מיסטיקה יהודית: הגנאלוגיה של המיסטיקה היהודית והתיאולוגיות של חקר הקבלה, תל-אביב 2016, עמ' 121. אחת הסיבות שהביא פרופ' הוס לכך (שם, עמ' 122) היא היות חקר הקבלה 'בתחרות עם קבוצות ניאו-קבליות וניאו-חסידיות אחרות על

כזירת פנאי במקרה הטוב, ובזבוז זמן ואף סכנה להתקדמות המחקרית במקרה הפחות טוב.⁴⁷ לאור נטיית המשתמשים בפייסבוק לגלוש בו זמן רב יותר משתכננו, ניתן למצוא לא אחת משתמשים שמפרסמים פוסטים אישיים בהם הם מתלוננים על כך שהפייסבוק מונע מהם התקדמות במחקר.⁴⁸ סטודנטים וחוקרים כאחד אינם לוקחים בחשבון את הקשרים שנוצרים, המידע האקדמי אליו הם נחשפים, ובעיקר את התוכנות וההחידושים המחקריים בהם הם לוקחים חלק בעת השימוש בפייסבוק.⁴⁹ זאת ועוד, כפלטפורמה לימינלית, שמעברה האחד מצווי התחום האקדמי החמור ומן העבר השני התחום הפופולרי, מתאפשרת בפייסבוק שוטטות (flâneurism) אינטלקטואלית; תעייה ותהיה. שוטטות זו מצמיחה לא אחת מחשבות מטא-אקדמיות ומתודולוגיות שלא היו נידונות בבמה אחרת.⁵⁰

לבסוף, נראה שישנו חשש שיש לתת עליו את הדעת מפופולריזציה של הידע שתהיה כרוכה בהשטחתו. כך ניתן להיווכח בדיונים שנקטעים בשלב יחסית מוקדם תוך שהחוקרים מסבירים שפייסבוק אינו מקום מתאים לדיון מעמיק, זאת למרות שאין כל מגבלה על היקף המילים שניתן לכתוב בפייסבוק ואין כל מניעה לנהל דיון

השליטה בשדה הקבלה העכשווית, המערערות על מעמדם כשמוריה וכפרשניה של המיסטיקה היהודית'.

47 ביקורת על הפייסבוק כמקור להסחת דעת ראו R. Junco, 'Too Much Face and Not Enough Books: The Relationship between Multiple Indices of Facebook Use and Academic Performance', *Computers in Human Behavior* 28(1) (2012), pp. 187-198. לעומת זאת ראו: C. Le Gall, I. Le Gall and A. Jalali, 'Social Media Usage Among University Students during Exams: Distraction or Academic Support?', *Education in Medicine Journal*, 12:3 (2020), pp. 49-53; E. Bal and H. Bice, 'The Purpose of Students' Social Media Use and Determining their Perspectives on Education', *Procedia Computer Science* 120 (2017), pp.177-81.

48 כיום פייסבוק היא הרשת החברתית בה מבלים המשתמשים הכי הרבה זמן ביום, 33 דקות יומיות בממוצע. אחריה טיק טוק עם 32 דקות בממוצע וטוויטר עם 31 דקות בממוצע. פוסטים של אקדמאים אשר מתלוננים על הזמן היקר שגוזל מהם פייסבוק מצויים למכביר.

49 דוגמה לשימוש מודע בפייסבוק על מנת להתקדם מחקרית ניתן למצוא בפוסט שהעלה אלישיב שרלו ('תופעת הגרשים בירושלמי', פוסט בפרופיל הפייסבוק האישי, 30 באוגוסט 2018. [קישור](#), אוחרו ב-28 במרץ 2022. קיבלתי את רשות הכותב) ובו כתב 'שלום פייסבוק, אני מנסה לעודד את עצמי לעבוד על התיזה שלי, בנושא תופעת הגרשים בירושלמי (ראו להלן). לכן החלטתי לנסות ולכתוב בקצרה על סוגיות ירושלמי בהן מופיעים גרשים ולהעלות לפייסבוק. אולי זה יועיל לי. אם יהיה כאן מישהו שגם יקרא ויגיב זה כמובן ישמח אותי'. בתחתית הפוסט צירף שרלו תגהקבצה (Hashtag) 'גרשים'. בתגובה לפוסט שעסק בגרשיים בירושלמי התפתח דיון מצומצם ובו שאלות שהיה בהן כדי לסייע לשרלו.

50 התרחשויות מטא-אקדמיות הינן חזון נפרץ בפייסבוק. כך למשל, חוקר מסוים, פרסם לאחרונה פוסט (הוגבל לחברים בלבד ולפיכך לא מוצרף קישור ולא מוזכר שמו) על תחושותיו כחוקר: 'זיתה תקופה שהרגשתי שלפעמים [...] [מושא המחקר] הוא רק תירוץ בשביל לדבר על המקורות היהודיים'. בהמשך הסביר כיצד התחושה הזו השתנתה ומדוע. בתגובות התעורר עניין מצידם של חבריו, אקדמאים ושאינם. גם כאן הסתעף הדיון, כשחלקו האחד נתון במטא-אקדמיה וחלקו האחר עבר למחזות המחקר עצמם. כך, נאחזת בתחום המחקר שהוזכר התייחסה פרופ' למחשבת ישראל לסוגיה של מקומו של הלילה בטקסים דתיים, והפנתה למחקרים רלוונטיים של יהודה ליבס ושל מלילה הלנראשד, ואילו אני עצמי הפניתי לאחד מספריו של משה אידל.

מחקרי רציני בפלטפורמה זו. שותפותם בדיון של הדיוטות או אנשי אקדמיה שאינם מתחומי מדעי היהדות עשויה אף היא לעורר חשש מפני השטחת השיח ואף עיוותו. עם זאת הניסיון מלמד שתועלתם של ההדיוטות בתרומה לדיון עולה על הנזק, בוודאי כשישנה אפשרות בידי מנהלי הקבוצות לנווט את השיח ואף להגבילו במקרים חריגים.

בעוד בדיסציפלינות אחרות נראה שחל שינוי הדרגתי ביחס לפייסבוק, ובהכרה בו ככלי יעיל לצרכי מחקר, הרי שבמדעי היהדות – חרף נוכחותה האינטנסיבית ברשת החברתית – עדיין מתקיימת הפרדה מובהקת בין הפייסבוק ובין הפעילות האקדמית.⁵¹ הרצון לבידול בין הרשויות מובן. ככלות הכול בפייסבוק מתנהלים הפרופילים האישיים של החוקרים, בהם משותפים תכנים משפחתיים ואישיים, תמונות וזיכרונות, חוויות מטילים ובישולים ועוד. אלא שכפי שראינו אותם חוקרים אלו אינם נמנעים מנטילת חלק פעיל בדיונים מחקריים בתחומי מומחיותם האקדמית. לאור הנוכחות הדומיננטית של חוקרי מדעי היהדות בפייסבוק, לאור קיומן של קבוצות ודפי פייסבוק מרובים אשר עניינם במחשבה יהודית, ולאור ההתרחשות האינטלקטואלית שמתאפשרת בפייסבוק, נכון יהיה שקהילת המחקר במדעי היהדות תמצא דרכים לביטוי הידע מן הפייסבוק במחקרים רשמיים, תוך הפניה לפוסטים ולתגובות מן הפייסבוק כמקור. פייסבוק עצמו הוא פלטפורמה שנתונה לתיעוד דקדני והתמחות בהגדרות המתקדמות של הפלטפורמה – אשר מספקות אפשרויות של מטאדאטה – יסייעו במיטוב התיעוד.⁵² אמנם טקסט, או כל תצורת ידע אחרת, שפורסמו בפייסבוק לא עברו ביקורת עמיתים גם אם נכתבו על ידי אנשי אקדמיה בכירים. לפיכך גם אין המדובר במקור משני קלאסי, ועם זאת ניתן להשתמש בידע כידע מחקרי משלים; כיוון מחקרי בלתי מעובד, השערה מחקרית או ידע כראיה נוספת לטענה קיימת. כמי שיודעים להבחין בין סוגי מקורות שונים, ידעו הקוראים למסגר את ההפניות לפייסבוק כידע משלים בלבד. הטמעת הידע מן פייסבוק יכולה שתתרחש באופנים רבים: כשם שנהוג להודות לחברי סדנת מחקר שסייעו בגיבוש רעיונות כך ניתן להודות לחברי קבוצת פייסבוק; ניתן להודות למי שסייע בפענוח כתב יד בקבוצת פייסבוק מסוימת תוך הפניה לתגובה ספציפית. ניתן להסתייע ברעיונות מחקריים שנידונו בקבוצות השונות כרעיונות משלימים לאלו שהוכחו במאמר, או כרעיונות שמאתגרים את התזה המרכזית בו, תוך ציון שמות כותבי הפוסטים והתגובות.

ייתכנו גם מקרים של הסתייעות בפייסבוק כמקור ראשוני. היות הפייסבוק זירה מולטימדיאלית מזמנת לחוקרי מדעי היהדות לא רק טקסטים מקוריים של הוגים מן

51 כך למשל, כשפנה אליי מרצה בכיר במדעי היהדות הוא עשה זאת באימייל ולא במסנג'ר, על אף שאנו חברי פייסבוק וטכנית קל היה יותר לפנות אליי במסנג'ר ולא לחפש את האימייל שלי. במכתבו הבהיר שפנייתו אליי נעשית 'הפעם ככובע אקדמי'. גם בדיסציפלינות אחרות אשר החלו בהטמעת הפייסבוק במחקר נתפס הדבר כחדשני. כך למשל כתבה Sikarskie (לעיל הערה 11), 'עמ' 217: 'Doing historical research and writing on Facebook or Twitter may still seem like a strange notion to some'

52 כך למשל באמצעות 'הגדרות' <--- 'המידע שלך בפייסבוק', ניתן להציג את המידע בפייסבוק לפי קטגוריות ('גישה למידע שלך'), להוריד עותק של המידע (כולו או חלקו, בחלוקות משתנות) ועוד.

העבר וזמן העת הזו, אלא גם הקלטות, מתכונים, ניגונים וצילומי ריטואלים דתיים. ניתן להפנות למידע ביבליוגרפי חסר על אודות מנהיג דתי מסוים ולציין ש'לטענת תלמיד x הפתרון הוא y' תוך הפניה לפוסט או לתגובה הרלוונטיים. במקרים אחרים ניתן להפנות לטקסטים מקוריים שפורסמו רק בפייסבוק ולציין שהדברים נמסרו בשם מנהיג מסוים על ידי תלמידיו שמפעילים דף או קבוצה בשמו.

הטמעת ידע זו תעשיר את עולם המחקר, ואין בה כדי לסתור את המתודולוגיות המקובלות על כלליהן הידועים. ציון העובדה שפיסת ידע מסוימת לקוחה מפייסבוק תאותר לקורא שיש לקחת אותה בערבון מוגבל, ותוך נקיטת אמצעי זהירות שיפורטו להלן. היתרון במקרה זה הוא ששם מוסר המידע נתון לקוראים, כמו גם המסגרת והתאריך בהם נמסר המידע. התחברות לקישור המקוון תוכל לחשוף בפני הקוראים את ההקשר הרחב יותר בו נמסרו הדברים, כמו גם להתרחבות הדיון אחרי מועד פרסום המאמר. לבסוף, יש לזכור שהטקסטים האקדמיים עוברים ביקורת עמיתים. אם ידוע למבקרים שידע מסוים שנמסר בפייסבוק אינו נכון או אינו מדויק יוכלו לציין זאת בחוות הדעת המקובל.

אתגרים

הטמעת הידע שמתחדש בפייסבוק תצריך זהירות מצד חוקרי מדעי היהדות. ראשית, יש להיזהר מלהגיע למסקנות מחקריות על אודות 'הלכי רוח', או לקבוע כי ישנה 'מגמה' או 'תופעה' מסוימת, על בסיס התרשמות כללית מפוסטים של חברים או מתגובות בקבוצות. הסתמכות המחקר על פייסבוק כמקור ידע מרכזי מצריכה היכרות טובה עם מתודות מעולם מדעי החברה. בשל כך, עבור חוקרי מדעי הרוח (ומדעי היהדות בכלל זאת), דומה שמוטב להסתייע בפייסבוק ככלי מחקרי משלים ולא מרכזי, תוך מסגור הידע שמוטמע בפרסום האקדמי ככזה.⁵³

שנית, ככל טקסט גם הטקסט שנכתב בפייסבוק מצריך ניתוח פילולוגי. כך למשל יש לשאול האם הטקסט שלפנינו נערך ואם כן מתי, כיצד ומדוע. על מנת לתעד שלבים שונים של הטקסט יש להשתמש בפונקציה של צילום מסך.⁵⁴ אם הטקסט

53 לביקורת על פייסבוק ועל הניסיון להציגה כ'חברתית' או נייטרלית ראו למשל: C. Fuchs, *Social Media* (above, n. 2); T. Gillespie, "The Politics of "Platforms"", *New Media & Society*, 12 (2010), pp. 347–364; J. van Dijck, *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, Oxford 2013; G. Langlois & G. Elmer, "The Research Politics of Social Media Platforms", *Culture Machine*, 14 (2013), pp. 1–17. לאחרונה התגלע ויכוח מעל דפי 'הארץ' ובפייסבוק בין ד"ר תומר פרסיקו ליאיר אסולין בנוגע לתפקיד שמגלמת פייסבוק. אסולין ראה בפייסבוק מייצגת של דמוקרטיזציה אשר מקוממת עליה את הסדר הישן שקשור במדינת הלאום. אסולין טען שפייסבוק 'הרבה יותר משהיא חברה עסקית, היא תופעה תרבותית וחברתית מהפכנית' (י' אסולין, 'פייסבוק היא רק המתאבן', הארץ, 14 באוקטובר 2021), ואילו כנגדו טען פרסיקו (ת' פרסיקו, 'על פייסבוק וחירות', הארץ, 18 באוקטובר 2021) שאין להתעלם מהנוק שמביאה פייסבוק, ובעיקר 'פייסבוק אינה נשלטת על ידי הציבור [...] ככה לא נראית דמוקרטיה'.

54 נוהג זה של צילום מסך לתייעוד טקסטים ברשתות החברתיות מקובל בדיסציפלינות אחרות. כך למשל ביקשני יידי האנתרופולוג פרופ' איאן מקונגל לשלוח לו צילום מסך של פוסט שכתב

פורסם בדף פייסבוק, מיהו מחבר הטקסט, האם העורך הוא גם המחבר. אם הטקסט פורסם בשם דמות ציבורית – האם ועד כמה מעורבת אותה דמות בתכנים שמתפרסמים בשמה? כמו כן, יש לקחת בחשבון את הבחירה של מחבר הטקסט באיזו מסגרת בפייסבוק לפרסם את הטקסט, עיתוי הפרסום, הגדרת רמת הפרטיות של הפוסט ועוד. ניתן גם לעקוב אחרי גלגולו של טקסט שמשותף, לעיתים בשינוי, במסגרות פייסבוק שונות. בנוסף, מחבר הטקסט יכול להסיר את הטקסט כליל.

מהירות נדידת הטקסטים, ללא מגבלות כלכליות וגיאוגרפיות, לצד אירועי השעה ולצד גורמים פסיכולוגיים, תרבותיים ודתיים, מובילים לא אחת להתפשטות מסיבית של מידע כוזב. די להתבונן בהתגברות המידע הכוזב בתקופת Covid-19 ובימים אלו עם פלישת רוסיה לאוקראינה על מנת להיווכח בכך.⁵⁵ גם בתחום מדעי היהדות מתפרסמים כתבי יד מזויפים בקבוצות פייסבוק בינלאומיות, לעיתים ברמה שהדיוט לא יבחין בזיוף. ציטוטים מסולפים וקליטים נעשים פופולריים, והשערות מוצגות כעובדות. כמו כן, כשמושא המחקר מצוי בפייסבוק יש להיזהר משימוש בהגיגורפיה כעובדה ביוגרפית. בעניין זה ככל שתגבר נוכחותם של חוקרי מדעי היהדות במרחב של הרשתות החברתיות, כך ניתן יהיה לקדם בכל הנוגע לשיח בנושאי יהדות, אמות מידה ביקורתיות אשר עומדות בעקרון ההפרכיות. יתרה מכך, נוכחות אקדמית בפייסבוק מאפשרת למשתמשים לתייג חוקרים, להזמין אותם לדיון, ולהפנות אליהם שאלות במקרים של ספק.⁵⁶

היבט נוסף: גם אם עושים שימוש בשתי התצורות הרי שנכון להבחין בין כתיבה של חוקרים ובין כתיבה מחקרית. חוקרים כותבים בפייסבוק גם כתיבה שאינה מחקרית, ולעיתים מתבטאים בנושאים מחקריים שאינם תחומי התמחותם. כך למשל רבים מציעים ניתוחים למגמות פוליטיות ודתיות עכשוויות בישראל, אלא שבעניינים אלו אין להם יתרון מובהק על פני הדיוטות אחרים שלא חקרו את הנושא לעומק ואינם חשופים למחקרים שכבר נעשו בתחום.

לבסוף, יש להידרש בכובד ראש לאתיקה אקדמית. הרשתות החברתיות מזמנות שאלות אתיות ייחודיות בשל מאפייניהן.⁵⁷ כך, בניגוד לראיונות ולתצפיות אשר מצריכות קבלת הסכמה מפורשת ממשתתפי המחקר, הרי שמידע רב נגיש לחוקרים ברשתות החברתיות מבלי שיצטרכו לקבל הסכמה מפורשת ה'משתתפים'; לרוב הללו אינם מודעים להשתתפותם במחקר.⁵⁸ בנוסף, שותפותם הפעילה של חוקרים בדיונים

צורי פרומן בנוגע לאביו הרב מנחם פרומן. מקונגל מתעתד להשתמש בטקסט במסגרת מאמר שיפרסם, וכל עוד היה בידו את הטקסט בלבד ללא צילום המסך הוא לא יכול היה לעשות בו שימוש אקדמי.

55 ראו למשל: א' קוטלר, 'אז מה באמת מתרחש בצפון קוריאה?', פוסט בפרופיל הפייסבוק האישי, 1 במרץ 2022. [קישור](#), אוחרו ב-28 במרץ 2022.

56 כך למשל כתב רו הנדלר פוסט ובו סיפר על דברים ששמע מד"ר אדם קליין אורון במכון ון ליר (ר' הנדלר, 'לרפא אותנו מן האלילות', פוסט בפרופיל הפייסבוק האישי, 2 במרץ 2022. [קישור](#), אוחרו ב-28 במרץ 2022). קליין אורון תויג בפוסט ויכול היה לבחור האם וכיצד להתייחס לדברים. ההפניה נעשית ברשות רו הנדלר.

57 על הרשתות החברתיות בהקשרים האתיים ראו: L. Townsend and C. Wallace, *Social Media Research: A Guide to Ethics*, Aberdeen 2016, p.5-4.

58 עוד על כך ראו Townsend and Wallace, *Social Media Research*, p. 6.

בפייסבוק, לעיתים עם קולגות ולעיתים עם מושאי המחקר עצמם, דורשת רגישות איתת. בכל הנוגע לתכנים עצמם, הרי שאלו עשויים להשתנות במהירות, בניגוד לטקסט שמתפרסם בדפוס ואינו נתון לשינויים, ובניגוד לתכנים שנשלחים לפרסום בבמות מקוונות שאינן בשליטת הכותבים,⁵⁹ הרי שברשתות החברתיות יכול בעל התוכן לשנות את התוכן ואף להסירו לחלוטין. מה יהיה דינם של תכנים ציבוריים שנעשה צילום מסך שלהם ובינתיים נמחקו על ידי המחבר או על ידי מנהלי קבוצה או דף? בקשת רשות מבעל התוכן אינה בהכרח הדרך הרצויה. הרי עם יציאתו של ספר לאור ניתן לצטט ממנו גם אם מתחרט המחבר על דברים שכתב בספר; מרגע שהפכו לנחלת הכלל לא יכול בירור ביקורתי של רעיונות ושל טקסטים להיות כפוף לשביעות רצונם של מושאי המחקר. מצד שני על שימוש בטיטת ספר אשר הגיעה לידי חוג קוראים מצומצם ואשר נגזזה טרם הדפסתה, עשויות לחול מגבלות איתות שונות. בשל היותה תופעה חדשה יחסית, מצויים העקרונות האיתיים של מחקר ברשתות החברתיות בגיבוש ראשוני.⁶⁰ להלן אציע שתי הבחנות יסודיות שיוכלו לסייע במקרים של ספק.⁶¹

הבחנה ראשונה היא בין פרסום מוגבל לפרסום ציבורי. פרסום מוגבל הוא כל פרסום שחסום באופן חלקי בפני אחרים. כך למשל פוסטים שהוגדרו עבור 'חברים' או עבור הציבור כולו למעט חברים מסוימים, הם פוסטים שפורסמו על דעת כך שלא יגיעו לכל מאן דבעי ואין לעשות בהם שימוש ללא קבלת אישור מפורש מהכותבים.⁶² גם בתכנים שמתפרסמים בקבוצות פייסבוק סגורות אין לעשות שימוש ללא קבלת אישור. הבחנה שנייה היא בין פרסום ציבורי במסגרת קבוצה ובין פרסום ציבורי במסגרת פרטית. אבקש להציע שנכון לעכשיו, כאשר הפניות לתכנים מן הפייסבוק אינן דבר מקובל בתחום מדעי היהדות, נכון יהיה לבקש רשות מפורשת בטרם נעשית הפניה לתוכן שפורסם על ידי חוקרי יהדות בעמוד הפייסבוק הפרטי שלהם – אם התכנים הוגדו כציבוריים.⁶³ בניגוד לכך, בשל אופיין ויעודן, נראה שנכון להתייחס לקבוצות פייסבוק ציבוריות כ'רשות הרבים'. העלאת תוכן לקבוצה ציבורית נעשית

59 דוגמת איתי חדשות. מרגע שטור דעה למשל מתפרסם באתר חדשותי, נדיר מאוד שיוחלט לערוך בו שינויים, חרף בקשות הכותב.

60 Townsend and Wallace, *Social Media Research*, p. 4.

61 לעקרונות איתיים ראו למשל את [המסמך](#) של איגוד חוקרי האינטרנט (AoIR) אשר מאז שנת 2002 הולך ומתעדכן, ואשר התקבל בהסכמה רחבה: *Internet Research: Ethical Guidelines 3.0*; עוד ראו: Townsend and Wallace, *Social Media Research*; וראו שם, עמ' 15-16 לספרות מחקרית נוספת בנושא. תודתי מסורה לקורא 2 אשר הפנה את תשומת ליבי למסמכים חשובים אלו.

62 בעניין זה יוזכר פוסט שפרסם פרופ' מאיר בוזגלו אשר הוגבל לחברים בלבד ובו הגיב לדברים שאמר ד"ר דניאל הרטמן. תגובתו של הרטמן לבוזגלו התפרסמה בדף הפייסבוק של מכון הרטמן בפוסט פתוח לציבור. בתגובות שאלו הקוראים מדוע אינם יכולים לראות את הפוסט של בוזגלו. כך נידונה השאלה האם איתת נכון היה לפרסם תגובה פומבית לטקסט של בוזגלו שהוגבל לקהל קוראים מצומצם. הנטייה לחיוב נבעה מכך שכותרת הפוסט של בוזגלו היתה 'מכתב פתוח לדניאל הרטמן' והעידה על כוונתו של בוזגלו לפרסם את דבריו ברבים.

63 על הבעייתיות שעשויה להיות בשימוש בתוכן ברשתות החברתיות, רק משום שהוא ציבורי ונגיש לחוקרים ראו, D. Boyd and K. Crawford, 'Critical Questions for Big Data', *Information, Communication & Society*, 15:5 (2012), p. 672.

מתוך הכרה שהתוכן יגיע למשתמשים שמתעניינים בתמה הקבוצתית ושאינם מכירים את הכותב. עצם ההגדרה של הבמה כ'קבוצה', בניגוד ל'פרופיל אישי', מדגישה שמדובר ברשות הרבים ותודעתית יש בכתיבה בקבוצה משום יציאה מן המרחב הפרטי.

סוגיה נוספת נוגעת לפרסום תוכן פרטי באופן אנונימי. אנונימיזציה של טקסט היא עניין בעייתי,⁶⁴ שכן לעיתים מתברר בדיעבד שניתן היה לאתר טקסט שהוצג כאנונימי, באמצעות שימוש בהגדרות חיפוש מתקדמות. בשל הבעייתיות שקיימת באנונימיזציה, ובשל העובדה שהחוקרים לא תמיד מודעים ליכולות הטכנולוגיות שמאפשרות דה-אנונימיזציה, נכון יהיה לבקש ממחברי הטקסט הפרטי רשות לפרסום אנונימי, כאשר מוודאים שמחברי הטקסט מודעים לסיכון לפיו יעבור הטקסט דה-אנונימיזציה בידי גורמים שונים.

אם תתקבל הצעת מאמר זה להפנות לידע רלוונטי מן הפייסבוק כמקור במסגרת פרסומים אקדמיים, צריך יהיה למסד כללי הפניה ביבליוגרפיים מתאימים, תוך התחשבות בפרמטרים המיוחדים לפייסבוק ותוך התחשבות באתיקה האקדמית. כך למשל, בהתכתבות עימו העלה קולגה תהייה: "יש דף פייסבוק של יצחק חמיטובסקי בשם "ארכיאולוגיה תלמודית" עם פוסטים סופר-עשירים ומקצועיים, שיש בהם לא פעם חידושים חשובים והצעות מעניינות שלא פורסמו בשום מקום אחר. האם מפנים לשם? איך מפנים לשם? לא ראיתי שעושים את זה."⁶⁵ תשובת מאמר זה היא שהפניה לתכנים מן הקבוצה אשר יעשירו את המחקר היא נחוצה וחשוב שתיעשה. העובדה שטרם שולבו תכנים מן הקבוצה הנזכרת בפרסומים אקדמיים מחזקת את נחיצותו של מאמר זה. הצעה טכנית לאופן ההפניה מופיעה בנספח ב.

לקראת הטמעה

אמנם ההתרחשות האינטלקטואלית בקבוצות פייסבוק במדעי היהדות טרם הוטמעה בפרסומים האקדמיים, ועם זאת צעד ראשון להטמעה זו מצוי בכנסים אקדמיים שאורגנו כתוצאה מקיומן של קבוצות פייסבוק אלו. כך ב-4 במרץ 2020 התקיים בספריה הלאומית בירושלים כנס 'סיומי', 'ביוזמת קבוצת הפייסבוק "יומי"', "לכבוד סיום המסכת הראשונה, מסכת ברכות, של המחזור החדש של הדף היומי" (מתוך מודעת הכנס). בכנס נוסף, 'תלמוד לעם: חיי הגמרא בקרב הציבור הרחב', אשר התקיים ב-15 בדצמבר 2021 באוניברסיטת תל-אביב הוקדש מושב לנושא 'התלמוד בזירות וירטואליות: רב-שיח בעקבות "יומי" ו"ענן כבודך"'. בדומה להתרחשות האינטלקטואלית בקבוצות, בהן משתתפים בדיון אנשי אקדמיה לצד הדיוטות, ובהן מטושטש לעיתים קו התפר המבחיץ בין הרשויות, גם בכנסים שאורגנו השתתפו אנשי

64 על כך ראו למשל A. Narayanan and V. Shmatikov 'De-Anonymizing Social Networks', IEEE Symposium on Security & Privacy, Oakland, CA 2009

65 דף הפייסבוק 'ארכיאולוגיה תלמודית' מפעיל גם ערוץ אינסטגרם שעל פי הגדרתו 'מוקדש בעיקר לתמונות מסוורים וקפיצות קצרות לאתרים קדומים, מוכרים יותר ופחות'.

אקדמיה בכירים לצד מומחים שאינם מן האקדמיה, ועם זאת בשני הכנסים הרוב המוחלט של הדוברים היה אקדמי.⁶⁶

נוכחות הדור הצעיר של חוקרי מדעי היהדות בפייסבוק ופעילותם בה, הינה מציאות קיימת שיש להניח שאינה עתידה להשתנות. פלטפורמה זו הינה כלי פונקציונלי מוצלח לשיתוף ידע במחקר מדעי היהדות ולחיפוש, מרחב לשוטטות אינטלקטואלית ולרפלקסיה על המחקר, ובעיקר היא כלי טרנספורמטיבי ש'פותח' את הידע ומחולל בו תמורה. טוב יהיה אם ישכיל עולם מחקר מדעי היהדות להגביר את השימוש בפייסבוק ככלי פונקציונלי לתיווך ידע 'סגור' ולמציאתו, וחשוב מכך, להתחיל להטמיע במחקר את הידע ה'פתוח' שנוצר בפייסבוק. גם מאמר זה, אם יתקבל לפרסום, ישותף במסגרות פייסבוק רלוונטיות. שם, כך אני מקווה, יתפתח דיון ער על תוכני המאמר ותוכנות חדשות יוטמעו בפרסומים עוקבים בנושא.

66 כנסים השונים דיברו הפרופסורים: אלחנן ריינר, ורד נעם, ישי רוזן-צבי, מיכל בראשר סיגל ודליה מרקס. כמו כן הרצו ד"ר יעקב צ' מאיר, ד"ר משה לביא, ד"ר חנה פנחס, ד"ר יואל קרצ'מר וזיאל וד"ר רבין שושטרי. הרצו גם סטודנטים לתארים מתקדמים (אלון ברנד ואלישיב שלון). שתי דוברות אינן פועלות כיום בשדה האקדמי הגב' אילנה מושקין והגב' אילנה קורשן. כאן המקום לציין שתי הרצאות עתידיות (נכון לכתיבת שורות אלו) בקונגרס העולמי ה-18 למדעי היהדות (אוגוסט 2022): יעקב רוזן, 'אינדוקס שמות משפחה יהודיים בלבנט באמצעות הפייסבוק' (במסגרת מושב 806, 'אנאלוגיה יהודית: מהלבנט למרכז אירופה'). על פי כותרתה נראה שההרצאה תדון בפייסבוק ככלי פונקציונלי; ד"ר יובל עמית, 'הסטורי של אנה פרנק: דיגיטציה של הטקסט הספרותי ודרכים חדשות בהוראתו' שיעסוק ב'סטורי של אנה פרנק' (בעקבות יומנה של אנה פרנק) שהועלה לאינסטגרם ביום השואה 2019. בין היתר מבקשת ההרצאה לבחון את החידושים במדעי הרוח הדיגיטליים ואת 'השינוי שהם מבטאים בעצם הגדרתו של הטקסט ואת השלכותיהם על קריאתו, הבנתו ופרשנותו'.

נספח א

דפי פייסבוק במדעי היהדות במוסדות האקדמיים בישראל (צבעים שונים עבור מוסדות שונים)

שם הדף	מספר עוקבים	תאריך ייסוד	סטטוס פעילות והערות
אמנות יהודית כבר אילן	961	ינואר 2011	פעיל
ספרות עם ישראל – ספרות עברית וספרויות בלשונות היהודים, אוניברסיטת בר אילן	1509	ינואר 2012	פעיל
הספריה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר אילן	702	מאי 2012	פעיל
הקתדרה לחקר החסידות	332	אפריל 2015	פעיל
המחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן	694	פברואר 2016	פעיל
המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו – אוניברסיטת בראילן	798	מאי 2016	פעיל
פילוסופיה יהודית – מחשבת ישראל	878	יוני 2018	פעיל
הפקולטה למדעי היהדות אוניברסיטת בר אילן	156	נובמבר 2018	פעיל
המחלקה ללשון העברית וללשונות השמיים באוניברסיטת בר אילן	512	נובמבר 2018	פעיל. דף אחר של המחלקה נוצר ב-2015 והפסיק לפעול ב-2019
כרמים, מצטיינים במדעי היהדות כבר אילן	273	מרץ 2020	פעיל
המכון לחקר הצינונות הדתית ע"ש ד"ר זרח ורהפטיג – הפקולטה למדעי היהדות	114	ינואר 2021	פעיל
מחשבת ישראל באוניברסיטת בן גוריון	1236	מרץ 2011	פעיל. לחוג גם קבוצה (מאז יוני 2012) ובה 358 חברים
המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן גוריון בנגב	2416	מרץ 2013	פעיל
המחלקה להיסטוריה של עם ישראל – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	533	מרץ 2019	פעיל
לחוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים	3495	נובמבר 2012	פעיל
היסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים	1138	אפריל 2013	אינו פעיל מאז חודש מאי 2020
לחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית – העמוד הרשמי	753	מאי 2013	פעיל

הרשת החברתית כמקור ידע חדש במחקר מדעי היהדות

אינו פעיל מאז חודש מאי 2020	מאי 2018	1259	יהדות בעברית – המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
פעיל. את הדף יצרתי אני. על ניהולו ארחיב במקום אחר	ינואר 2020	275	החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית
אינו פעיל מאז חודש מאי 2020	מרץ 2020	141	החוג למקרא באוניברסיטה העברית – הדף הרשמי
פעיל	מאי 2014	1073	החוג להיסטוריה של עם ישראל
פעיל. דף אחר "החוג ללשון העברית באוניברסיטת תל אביב" נוצר במאי 2011 והפסיק לפעול בינואר 2017	דצמבר 2015	817	החוג ללשון העברית ולבלשנות השמית באוניברסיטת תל אביב
פעיל	דצמבר 2019	562	החוג למקרא אוניברסיטת תל אביב
פעיל	מרץ 2010	1055	החוג ללשון העברית אוניברסיטת חיפה
פעיל	אוקטובר 2016	572	החוג לספרות עברית והשוואתית – אוניברסיטת חיפה
פעיל. פרויקט מחקרי בראשות פרופ' יוסי חיות מאוני' חיפה	מרץ 2017	804	מפעל האילנות
פעיל. פורטל מחקרים בשיתוף המונים	מאי 2018	531	מעברת אליהו, אוניברסיטת חיפה
פעיל	ינואר 2011	6675	מכון שכטר למדעי היהדות
אינו פעיל מאז חודש ינואר 2022	יוני 2018	539	המחלקה למורשת ישראל, אריאל
פעיל	אוגוסט 2012	408	החוג למקרא – האקדמית גורדון

נספח ב

עקרונות ביבליוגרפיים ראשוניים ודוגמאות

1. עקרונות

בהפניה לתוכן מן הפייסבוק יופיעו הגורמים הבאים (סדר הגורמים ישתנה בהתאם לסגנון האקדמי המקובל בכמה האקדמית אליה מיועד הפרסום):

- א. שם הכותב (מחבר הפוסט או המגיב לפוסט. במקרה של דף פייסבוק המחבר הוא שם הדף שבו הועלה התוכן);
- ב. כותרת הפוסט: לרוב כותבי הפוסטים אינם מצרפים כותרת לדבריהם, לכן ההצעה היא לבחור כותרת עקבית על מנת לאפשר זיהוי של הפוסט המדובר, זאת באחת משתי דרכים: ציטוט המילים הפותחות של הפוסט או לחילופין בחירת כותרת שתייצג את נושא הפוסט. במקרה כזה מומלץ לציין 'הכותרת שלי';
- ג. הפלטפורמה: האם מדובר בפוסט בפרופיל האישי, בקבוצה, בדף או בתגובה לפוסט באחת הפלטפורמות. אם מדובר בפוסט בקבוצה או בדף;
- ד. תאריך פרסום התוכן;
- ה. קישור (אם כתב העת מקוון ניתן לצרף קישור מקוון למילה 'קישור' או לכל מילה רלוונטית אחרת בהפניה – למשל למילה 'פייסבוק'. אם כתב העת נדפס יש לצרף את הכתובת האינטרנטית המלאה);
- ו. תאריך אחזור (כך ניתן יהיה לדעת האם הדברים צוטטו לפני או אחרי שנערכו, במקרים של עריכה);
- ז. פרמטרים נוספים: צילום מסך; הצהרה על קבלת רשות (במקרי הצורך. על פי הצעתי אלו יהיו כאשר מדובר בקבוצת פייסבוק סגורה ובהפניה מפוסט בפרופיל פייסבוק אישי); פרטים נוספים שנראים רלוונטיים (הפוסט נערך).

2. דוגמאות

- א. פוסט בפרופיל האישי
מ' מילר, 'ארבעים שנה לפטירת גרשם שלום', פוסט בפרופיל הפייסבוק האישי, 23 בפברואר 2022, [קישור](#), אוחזר ב-23 במרץ 2022. צילום מסך ברשותי.
- ב. פוסט בדף פייסבוק
דף הפייסבוק 'מחשבת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון', 'ברכות לפרופ' מיכל בראשר סיגל' (כותרת שלי – מ"מ), 15 באוגוסט 2021. [קישור](#), אוחזר ב-23 במרץ 2022. צילום מסך ברשותי.

ג. פוסט בקבוצה

דוגמה: 'י' רוזן-צבי, 'לא מן המקדש את ירא?' (כותרת שלי – מ"מ), פוסט בקבוצת הפייסבוק 'יומי', 13 במרץ 2022. [קישור](#), אוחזר ב-23 במרץ 2022. צילום מסך ברשותי.

ד. תגובה

דוגמה: א' וולפיש, תגובה בתוך ו' נועם, "התאומה של קידושין" (כותרת שלי – מ"מ), פוסט בקבוצת הפייסבוק 'יומי', 10 במרץ 2022, [קישור](#), אוחזר ב-23 במרץ 2022. צילום מסך ברשותי.